

497
DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Михайло Антонович

Студії з часів Наливайка

ПРАГА 1941

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі.

1. Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі за перший рік його діяльності (від 30. травня 1923 р. до 31 травня 1924 р.). 1924 р., ст. 13.
2. Д. Дорошенко — Л. Білецький. Памяти академика Миколи Сумцова. 1925 р.
3. І. Мірчук, Г. С. Сковорода (Замітки до історії української культури). 1925 р.
4. В. Біднов. „Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа“ та його походження й значіння. 1925 р., ст. 28.
5. Л. Білецький. Основи української літературно-наукової критики. Впровід. 1925 р.
6. В. Шербаківський. Основні елементи орнаментациі українських писанок та їхнє походження (Студія). 1925 р., ст. 32.
7. Л. Чикаленко. Техника орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітичних селищ. 1925 р., ст. 11.
8. Д. Антонович. З історії церковного будівництва на Україні. Вип. I. 1925 р.
9. Ф. Слюсаренко. Грецька федеральна конституція кінця IV віку пер. Хр. 1925 р.
10. С. Смалъ Стоцький. Ритмика Шевченкової поезії. 1926 р., ст. 44.
11. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік перший (1923—1924). Том I. 1926 р., ст. 210.
12. Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі за другий рік його діяльності. 1926 р., ст. 14.
13. Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі за третій рік його діяльності. 1927 р., ст. 13.
14. Шостий рік діяльності Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі.
15. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік четвертий (1926—1927). 1930., ст. 20.
16. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік п'ятий (1927—1928). 1930 р., ст. 14.
17. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік шостий (1928—1929). 1930 р., ст. 32.
18. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік восьмий (1930—1931). 1931 р., ст. 32.
19. Дискусія над питанням: „Откоуду есть пошла руская земля...“ 1931, ст. 30.
20. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік дев'ятий (1931—1932). 1933 р., ст. 24.
21. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік десятий (1932—1933). 1933 р., ст. 16.
22. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік одинадцятий (1933—1934). 1934 р., ст. 16.
23. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік дванадцятий (1934—1935). 1935 р., ст. 16.
24. Памяти професора Василя Біднова. 1936 р., ст. 32.
25. Річне Sprawozdania Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік тринадцятий (1935—1936). 1936 р., ст. 16.
26. С. Смалъ Стоцький. Останній рік Шевченкової поетичної творчості. 1937 р.
27. І. Мірчук. Чи можливі синтетичні суди a priori? 1937 р., ст. 8.
28. М. Антонович. Матеріали до вербування українців у пруську армію XVIII в.
29. Д. Дорошенко. Степан Олара, невдалий гетьман Правобережної України. 1937 р.
30. Б. Крупицький. Палиц Орлик і Сава Чалий. 1937 р., ст. 6.
31. О. Лотоцький. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. 1937., ст. 14.
32. В. Садовський. Господарські погляди українського поміщика в першій половині XIX в. 1937 р., ст. 14.
33. А. Яковлів. До історії кодифікації українського права XVIII ст. 1937 р., ст. 12.

06
10

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Михайло Антонович

Студії з часів Наливайка

10.497

Львів. Бібліотека
АН УРСР

~~69825~~

Львівська Філія
Бібліотеки АН УРСР

ПРАГА 1941

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

Роз. 333
1941

9(47.71) „15“

13(29k)442-451

1. KNIHOVNA PRAHA
2. KNIHOVNA PRAHA
3. KNIHOVNA PRAHA
4. KNIHOVNA PRAHA
5. KNIHOVNA PRAHA
6. KNIHOVNA PRAHA
7. KNIHOVNA PRAHA
8. KNIHOVNA PRAHA
9. KNIHOVNA PRAHA
10. KNIHOVNA PRAHA
11. KNIHOVNA PRAHA
12. KNIHOVNA PRAHA
13. KNIHOVNA PRAHA
14. KNIHOVNA PRAHA
15. KNIHOVNA PRAHA
16. KNIHOVNA PRAHA
17. KNIHOVNA PRAHA
18. KNIHOVNA PRAHA
19. KNIHOVNA PRAHA
20. KNIHOVNA PRAHA
21. KNIHOVNA PRAHA
22. KNIHOVNA PRAHA
23. KNIHOVNA PRAHA
24. KNIHOVNA PRAHA
25. KNIHOVNA PRAHA
26. KNIHOVNA PRAHA
27. KNIHOVNA PRAHA
28. KNIHOVNA PRAHA
29. KNIHOVNA PRAHA
30. KNIHOVNA PRAHA
31. KNIHOVNA PRAHA
32. KNIHOVNA PRAHA
33. KNIHOVNA PRAHA
34. KNIHOVNA PRAHA
35. KNIHOVNA PRAHA
36. KNIHOVNA PRAHA
37. KNIHOVNA PRAHA
38. KNIHOVNA PRAHA
39. KNIHOVNA PRAHA
40. KNIHOVNA PRAHA
41. KNIHOVNA PRAHA
42. KNIHOVNA PRAHA
43. KNIHOVNA PRAHA
44. KNIHOVNA PRAHA
45. KNIHOVNA PRAHA
46. KNIHOVNA PRAHA
47. KNIHOVNA PRAHA
48. KNIHOVNA PRAHA
49. KNIHOVNA PRAHA
50. KNIHOVNA PRAHA
51. KNIHOVNA PRAHA
52. KNIHOVNA PRAHA
53. KNIHOVNA PRAHA
54. KNIHOVNA PRAHA
55. KNIHOVNA PRAHA
56. KNIHOVNA PRAHA
57. KNIHOVNA PRAHA
58. KNIHOVNA PRAHA
59. KNIHOVNA PRAHA
60. KNIHOVNA PRAHA
61. KNIHOVNA PRAHA
62. KNIHOVNA PRAHA
63. KNIHOVNA PRAHA
64. KNIHOVNA PRAHA
65. KNIHOVNA PRAHA
66. KNIHOVNA PRAHA
67. KNIHOVNA PRAHA
68. KNIHOVNA PRAHA
69. KNIHOVNA PRAHA
70. KNIHOVNA PRAHA
71. KNIHOVNA PRAHA
72. KNIHOVNA PRAHA
73. KNIHOVNA PRAHA
74. KNIHOVNA PRAHA
75. KNIHOVNA PRAHA
76. KNIHOVNA PRAHA
77. KNIHOVNA PRAHA
78. KNIHOVNA PRAHA
79. KNIHOVNA PRAHA
80. KNIHOVNA PRAHA
81. KNIHOVNA PRAHA
82. KNIHOVNA PRAHA
83. KNIHOVNA PRAHA
84. KNIHOVNA PRAHA
85. KNIHOVNA PRAHA
86. KNIHOVNA PRAHA
87. KNIHOVNA PRAHA
88. KNIHOVNA PRAHA
89. KNIHOVNA PRAHA
90. KNIHOVNA PRAHA
91. KNIHOVNA PRAHA
92. KNIHOVNA PRAHA
93. KNIHOVNA PRAHA
94. KNIHOVNA PRAHA
95. KNIHOVNA PRAHA
96. KNIHOVNA PRAHA
97. KNIHOVNA PRAHA
98. KNIHOVNA PRAHA
99. KNIHOVNA PRAHA
100. KNIHOVNA PRAHA

Knihtiskárna Jan Andreska vd., Praha XII., Bělehradská tř. 10

Львівська державна
Бібліотека
№ 6351

Студії з часів Наливайка

I—IV.

I. Цісарські корогви у козацькім війську.

З кінцем зими 1594 року вислав цісар Рудольф II з Праги, прийнятого в свою службу шляхтича, Станислава Хлопівського та посла Ериха Лясоту на Запорожжя. Ця місія мусіла позискати козаків до помочі в війні проти Туреччини, яка почалась з кінцем 1592 року. Посли везли зі собою лист із відповідним цісарським закликом, 8000 дукатів грошей та, як дар Запорожському Військові, корогву й труби. Стільки — загально відомі обставини початку коаліції Священної Римської Імперії й козащини проти ворогів християнства.

В такій формі вони теж і повторюються звичайно в усіх історичних працях: козаки, мовляв, нанялись на цісарську службу проти Турків. Якоїсь зміни у політичному становищі козащини через це не зауважується. І сама обставина, що козацьке військо на протязі двох років виступало під корогвами із двоголовим орлом наводиться хіба тому, що занадто вже настирливо підкреслювали її всі сучасні джерела. І власне в цім річ: сучасники надавали цісарському дарункові значно більше значіння ніж дослідники XIX—XX віків. Шіснацятє століття стояло значно ближче до часів, коли людське мишлення базувалось на символічних актах і церемоніях, що мали місце скрізь там де пізніше запанував писаний, конкретно формулований документ. Згадати хочаб обряд цілування хреста, який у княжій Русі-Україні заміняв параграфи паперового договору. Але такими символічними діями було колись наповнене ціле життя — чи то передача патериці й перстня при єпископській інвеститурі, чи удар мечем та прищеплення острог, як знак прийняття в рицарі, чи ціла серія обрядів із цехового побуту — все це належало до ряду символів, що глибоко закорінились у тогочаснім світогляді. До сьогодні доховалися серед європейського людства лише незначні уламки таких звичаїв: церковний шлюб, коронація, деякі університетські церемонії, та й то без давньої ролі міродатного юридичного акту. І що прийняття цісарської корогви Запорожським Військом сучасники надавали значіння, яке виходило далеко поза межі звичайного чемностевого дарунку — в цьому після розгляду джерел не може лишатися ніякого сумніву.

Треба вияснити про які саме корогви іде мова. Лясота в своїм щоденнику виразно говорить лише про одну корогву, що прислано з ним і Хлопівським від цісаря на Січ.¹⁾ Але підчас спільного походу Лободи і Наливайка на Молдавію в осени 1594 згадують джерела про два знаки

¹⁾ Lassota, 193 і 219; Мемуари I, 148 і 179; Bielski III, 1708; Hurmuzaki XI, 407.

цісарські, що були в козацькій війську.²⁾ Пізніше, вже після Солоницького розгрому, осінню 1596 показував Замойський папському посольству 3 корогви „з числа здобутих“ на козаках. З опису цих оглядин виходить начебто цісарська корогва була тільки одна „з кармазинового адамашку оздоблена суто золотою фразлею“; далі ще одна з австрійським гербом і одна з гербом Баторіїв, герцоїв Семигородських.³⁾ Очевидно Замойський не мусів мати у себе всі трофеї з над Солониці. До категоричних нотаток про дві корогви цісаря, що їх мало Запорозьке Військо в молдавській поході 1594 року долучаються ще й описи обох клейнодів. Уже згадана кармазинова зі золотом корогва мала чорного орла, на другій був орел білої барви. З цього виходить, що запорозькому посольству, яке прибуло з вертаючим назад Лясотою, цісар подарував ще одну корогву. Іншим шляхом потрапити на Січ до осені 1594 вона не могла. Московські джерела нажалі говорять тільки, що Рудольф II „пожаловав и подарив отпустил“ козацьких послів, не згадуючи в чому саме полягали ці подарунки⁴⁾. Та друга корогва з австрійським гербом, яку показував Замойський післанцям святого отця, і про яку не сказано, що вона цісарська, мусіла походити від ерцгерцога Максиміліана і належати не Січі а Наливайкові, з його побуту на Угорщині 1595 р. Про це свідчить Жолкевський, який пропонував Наливайкові після перших своїх успіхів 1596 мир, ще заки цей останній обіднався з Запорозжцями; миру хотів польський полководець при умові „щоби розпустив свою купу та віддав корогву Максиміліана й артилерію“.⁵⁾ Хто саме мав нарешті стяг герцога Семигородського, встановити трудно; цей останній походить напевне з часів спільної кампанії Запорозжців та Наливайка у Молдавії на весні 1595 р.

У традиції Запорозького Війська та деяких сумежних східноєвропейських країв власне корогва грала зовсім означену політичну роллю. Коли Степан Баторій (1582) упорядковував козаччину, то Запорозьке Військо дістало було на знак того, що воно королівське, шовкову корогву.⁶⁾ Ця остання мабуть із зображенням на ній польського орлом, служила символом державної служби новоспеченого реєстру, символом прийняття козаків під зверхність короля. Весною 1596, запобігаючи збройному ударові козаччини з польським правительством, пропонував католицький єпископ київський Йосиф Верещинський наказати свавільним ватагам іти воювати зовнішнього ворога. Як знак переходу козаків під опіку урядових чинників радив єпископ „за прикладом святої памяти короля Стефана“ дати їм королівську корогву.⁷⁾ Ще виразніше виступає значіння цього клейноду в трохи пізніших стараннях гетьмана Самійла Кішки добитися регабілітації козацтва та зняття з нього баніції. У листі до Канцлера Замойського просило Військо Запорозьке „о знак то естъ о корогву Його Королівської

²⁾ Hurmuzaki III¹, № 203; Bielski III, 1720 „Mieli wszystkich chorągwi do czterdziestu, a na dwu były orły cesarskie“; за ним повторили це всі інші дослідники — Rolle, 146; Николайчик КС 8, 1884 стр. 531; Ефименко КС 46, 1894 стр. 297; Доманицький, 57; Модзалевський РБС XI, 51; Грушевський VII, 203. Хроніст Heidenstein X, 307 не називає числа корогв, але говорить у множині „signis Caesareis“.

³⁾ Niemcewicz II, 237; так само описує видані на Солониці корогви і Heidenstein XI, 336.

⁴⁾ Hurmuzaki III¹, № 203; Памятники II, 17 і 113.

⁵⁾ Listy, 71.

⁶⁾ Зг. dz. IX, 217; Стороженко, 74; Грушевський VII, 155.

⁷⁾ Стороженко, 314—316: „... aby ych do ziem cudzych bez odwloki (od-dawszy ym swoie Kroliewszką chorągiew przykładem Swientey pamieci krolia Stephana) za ten chlieb, ktorego przeszesz ten czas w Panstwie J. K. M. z przykrością zażywali, isc rozkazać raczył...“

Милости“; під цим знаком хотіли козаки йти в похід декляруючися ним на зовні як вірні слуги короля і Речі Посполитої.⁸⁾

Подібна, але ще більша і виразніша роля корогви помічається в сусідніх Молдавії та Волощині, яких доля сплелась під кінець XVI віку так тісно з долею українського козацтва. Там корогва служила прямо інвестицією на господарський стілець. Прислання її турецьким султаном, або його уповноваженим рівнялось юридичному признанню з боку Порти даної особи господарем. І навпаки — прийняття корогви з рук султана чи його відпоручника означало визнання його зверхності в наддунайських князівствах. Шляхотська суспільність у Польщі вповні рахувалась з актом передачі такого клейноду. „Co se tknie ziemie Wołoskiej, o tem szkoda wiele dyskurować. Gospodar tamten od Turka chorągiew przyjął, jest in ejus patrocinió i hołdownikiem jego, jemu dochody dawa; Turczyn jest panem własnym jego. Jakoż ma być i koronie obnoxius? Rzekł Zbawiciel że nemo potest duobus Dominis servire, bo або owemu або temu przychylny być musi“, — висловився на соймі староста радзейовський Оржельський.⁹⁾ Коли Замоїський вийшов в осени 1595 до придунайських князівств інтронізувати на господарство Бремю Могилу, то тягинський санджак прислав до цього останнього посла з побажанням щасливого панування і з порадою старатися дістати від султана корогву. Санджак запевняв, що в Царгороді Могилі корогву дадуть.¹⁰⁾ Зв'язана війною з Австрією Отоманська Порта не мала змоги противитись зміні стану річей у Румунії; уступаючи фактичну зверхність Польщі рятувала вона одначе таким чином свій моральний престиж та зовнішнє декорум своєї надвлади. Таке саме значіння — юридичного признання з боку Туреччини мав і акт послання стягу другому сусідові Запорожжа, кримському ханові, васалові падишаха.¹¹⁾

Зрозуміло отже, чому і польське правительство і широкий шляхетський загал мусіли прийняти вістку про те, що козацьке військо виступає під прапорами іншої держави, як факт зради Речі Посполитій. Принявши корогву від цісаря, Запорожці очевидно становились і його військом. Царське правительство у Москві, яке Рудольф II теж старався втягнути до союзу проти Туреччини, було якраз на цьому пункті значно обережніше, хоч і вважало, що козаки знаходяться у нього на службі.¹²⁾ Москвини більше дбали про збереження добрих відносин з Польщею і тому цісарському уповноваженому Хлопціському, що просив грошей, прапору і дарунків для козаків, з якими він зберався йти на допомогу цісареві, дали в Москві виминаючу відповідь: „грамоты с тобою не будет, для тоє причины, что с тобою грамота не по прежнему обычаю, а знамени к Черкасам посылати не пригожеж, а велел к ним Государь наш приказати свое Царское повеленье“. ¹³⁾ Москвини ухилились не то, що від посилки „знамени“, але навіть від писаного наказу на Січ, а обмежились усною передачею царської згоди на війну з Турками. Ця здержаність Москви, це „непригоже посылать знамени“ ще більше відтіняє значіння цісарського вчинку.

Польські правительственні круги довго ставили на вид Австрії некоректність її поступовання зглядом суверенних прав Речі Посполитої. І

⁸⁾ Listy, 105—106 „Przy którym też WM swego Miłosciwego prosimy o Znak to jest o chorągiew Jego Kr. Mości pod którym byśmy znakiem chodzili y snadniey byli znami być wiernymi poddanymi y sługami Jego Kr. Mości y Rzeczypospolitey“.

⁹⁾ Orzelski I, 198 „O Kommissyi do ligi z P. P. chrześciańskimi na Turka, votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego, w Warszawie na sejmie R. P. 1596“.

¹⁰⁾ Bielski III, 1733; Hurmuzaki III¹, 252.

¹¹⁾ Смирнов, 398; Масірек, I.

¹²⁾ Памятники I, 1435; II, 24—29; Lassota, 208; Мемуари I, 163.

¹³⁾ Памятники II, 23 і 29.

Рудольф II чув за собою цю вину, бо виправдувався звалюючи все на Хлопцького: цей останній мав твердити нібито козаки — вільний нарід, не підлеглий ніякій іншій державі.¹⁴⁾ Але виправдуючись, найвищий володар християнства ні словом не згадував ні про даровані ним коровги, ні про місію Лясоти, що очевидно належали до занадто дражливих питань. Королівська відповідь цісареві прямо закидала, що листами, грішми та корогвами він уповноважив козаків до виступу.¹⁵⁾ Піддержання Низовців на Туреччину вважали способом втягти Польщу у війну і таку задню думку заінтересовані християнські потуги дійсно мали. Напад козаків мусів викликати озлоблення султана проти Речі Посполитої і волею-неволею довести її до боротьби.¹⁶⁾

Але не бракувало і тяжчих закидів. Вже після закінчення козацьких заворушень прибуло до Польщі папське посольство кардинала Енріко Гаetano, щоб агітувати за приступленням до антитурецької ліги з Габсбургами. У відповідь Замойський, розмовляючи з представниками курії, закидав Австрії спроби посіяти в Польщі внутрішні усобиці. „Rzekł wprawdzie z gniewem, że było hańbą, iż Maximilianiści chcieli szkodzić temu Królestwu Kozakami, którzy pod znakami i chorągwiemi Cesarza, xiążęcia Maxymiliana i xieżęcia Siedmiogrodzkiego wołowali“.¹⁷⁾ В дальших переговорах підозривав Замойський, що козацький привідця Наливайко, підчас свого побуту на Угорщині мав довгі балачки з Максиміліаном а дехто з полонених козаків зізнав на тортурах різні пляни, які сновано проти Польщі. Замойський мабуть згущував фарби — він був противником союзу з Габсбургами і йому треба було мати приводи від нього ухилитись, приводи, які оправдувалиб відмову від участі у такій загально християнській справі. Тут найголовніше, що дарунок цісарської коровги міг взагалі уважатись таким доказом некоректності Австрії супроти суверенних прав іншої держави.

Міг цей дарунок тим самим і послужити як джерело поголосок про звязки козаків із заходами невдалого претендента на польський королівський трон, ерцгерцога Максиміліана. Такі поголоски передавав литовський канцлер Лев Сапіга в середині 1595, оповідаючи про господарювання козаків на Брацлавщині: „niesłychane też tam swowoleństwo czynią, ba i to same baby na torgu powiadają, że ich kilka tysięcy chcą iść ku Krakowowi, spodziewając się pieniędzy od króla JMci, ale to jako powiadam targowe nowiny, acz są niektórzy co temu wierzyć chcą, obawiając się aby to nie

¹⁴⁾ Heidenstein X, 307: Causa omnis in Chlopicium a Caesare translata: qui Cosacos liberos homines esse ostendisset, neque quicquam cum regno commune habere; Барвінський, ЗНТШ X, 31—34: лист польського правительства до цісаря зі скаргами на Хлопцького, що всупереч усім договорам збирає в країні війсьکو проти Туреччини, з якою Польща хоче жити в згоді. Там-же виправдання цісаря супроти цих закидів; de Pace, 398—400; пор. теж Масігрек, 31. Так само і європейська дипломатія прийняла описані події як акт переходу Сіци під зверхність цісаря: пор. звіт Спеціано, папського нунція у Празі — Hurmuzaki XII, 29.

¹⁵⁾ З листа Жигимонта III до Рудольфа II (Hurmuzaki XII, 19): Sed hic habemus quod apud M. V. quaeramus, quod etiam absentibus nobis quaestus fuisse cum ea senatores regni huius non ignoramus hominem quendam ab aula M. V. profectum, litteris M. V. et pecunia instructum, colluviem hanc coegisse, vocasse ad signa atque etiam in auspiciis M. V. quod signis ipsis et vexillis testantur, inanctorasse... Videat iam M. V. quantopere nos id commovere debeat, quod pestem hanc, in nostrorum vicinorumque clades excitam et collectam, alieno vocatu, praeter voluntatem auctoritatemque nostram, esse sentimus.

¹⁶⁾ Такі думки висловлював папський посланець Комулович у листах до кардинала Сан-Джорджо (Pirling-Rački XIV, 110); на це саме скаржилися польські єпископи у Празі (Mathaus-Voltolini RQ 15, 1901 стр. 313); пор. теж Jsorescu ED II, 480 i 484.

¹⁷⁾ Niemcewicz II, 237 i 297.

була практика яка Maksymilianowa, który niedaleko Krakowa w Koszysach z wojskiem nie małem leży...¹⁸⁾ В цей час Наливайко дійсно вибрався на Угорщину помагати проти турків і правди в цих „базарних сплітках“ мусило бути принаймні стільки, що відносини між ним і невдалим претендентом були доволі тісні. Про це свідчить вже згадана ерцгерцогська короґва у його війську та наведені вище вислови Замойського. Крім того Жолкевський в однім із своїх пізніших листів теж натякає на якісь особливо зухвалі пляни козаків направлені проти Кракова та проти короля, а це, очевидно, додає відомостям Сапіги більше авторитетности. „Brzydko aż i spominać do czego się to swowoleństwo brało, jakie spominanie majestatu w. król. mci., jakie zamysły, o Krakowie, stolicy sławnej w. król. mci. rozbiciu, wytraceniu stanu szlacheckiego“.¹⁹⁾ Московські звіти з цього часу звальють досить категорично Наливайкові спустошення в Луцьку та на Білоруси на рахунок підбехтувань цісарського васала князя Семигородського. „И Седмиградской воевода, сведав про то, что канцлер посадил на Волохах Еремьяша, послал Запорожского атамана Наливайка, а с ним 2000 человек казаков Запорожских, которые были у него на найму, на канцлерово именьє; и Наливайко деи канцлерово именьє выпустил“.²⁰⁾ „В те же поры атаман казачей, Наливайком зовут, пришол с войском из Седмиградские земли в Полскую землю, и вотчины канцлеровы воевал и жег; и многие так говорят, что зделал по приказу воеводы Седмиградского“.²¹⁾ Нарешті можна пригадати собі ще ті міркування Лясоти, які спонукали його заключити договір із Січчу: тому що в Польщі можливий переверот важно заручитися підтримкою цієї військової організації, яка має на Україні дуже великий вплив.²²⁾ Отже, Австрія дійсно вважала можливим взявши Запорожське Військо на свою службу, під цісарську короґву, вжити його проти ворожого собі маґнатського сторонництва, яке мало владу в Речі Посполитій. Якись неясні пляни і наміри сполучені з відчуттям власного права на свободу рухів супроти Польщі, висловлювалися видимо і серед козацтва.

Ані Сапіга, ані Жолкевський не звязували тих якихось козацьких намірів, чи може лише перехвалок, з чужеземними короґвами. Одначе в широким верствах шляхетського суспільства все поведення низового лицарства та його переговори з іншими державами розумілись як відпадення від Речі Посполитої заманіфестоване назовні інсигніями сусідніх монархів. В „Постулятах до Короля Його Милости від Воводств Великопольських“ з літа 1595 фігурувало як пункт шестий домагання присмирити козаків:²²⁾ якесь нове управління повстало на Україні; низові козаки піднесли чужі короґви і вже не короля, але когось иншого називають своїм паном. Депутати Великопольські просили Жигимонта III наказати військам виступити проти козаків, бо инакше, як тільки силою, привернути лад не можливо. Також Оржельський у своїх промовах з 1595—1596 рр., агітуючи

¹⁸⁾ Script. rer. Pol. VIII, 219—220 (лист до Криштофа Радзивила з Варшави 1. червня 1595. Але перші поголоски про звязок Максиміліана з козаками нотуються вже в самім початку 1595 року. Оповідалося про пляни ерцгерцога „обеднавши Німців, Угорців та Семигородців з козаками, захопити в полон польського короля та заволодіти його трон“ (Jorpesu ED II, 479—480 лист з 6. січня 1595); пор. теж S a s, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 199.

¹⁹⁾ Pisma, 151; лист до короля від 21. травня 1596 з обозу над Супоем підчас переслідування козаків. Цікаво порівняти з цим припущення Бельського щодо цілей Косинського „... im dalej tem większe szkody czynił nie tylko książęciu samemu, ale i tam okolicznym drugim, a snadź i do czegoś się większego brał (Bielski III, 1689).

²⁰⁾ Памятники II, 368—369 і 379; S a s, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 202 (Malaspina I/XII, 1595).

²¹⁾ Lassota, 219; Мемуари I, 179.

²²⁾ Додаток, № 19.

проти вмішання Польщі в турецьку війну, констатував непокірність козаків легалізовану цісарем. „А teraz któż się z tą ligą ozywa? Królowie chrześcijańscy z sobą zaszli, tak że to nie jest podobna im się na to zgotować. Cesarz J. M. o którego gra idzie, chorągwie swe posłał Nizowcom, pod któremi pierwiej Wołochy zwojowali, i koronne włości wojują“. „А те свіже Козаки in visceribus Regni mieszkające mieszają, pieniądze i chorągwie dawszy im na Rzpltę podburzają i teraz w tych świeżuckich bitwach Rakuzkie i Siedmiogrodzkie chorągwie im pobrano“. ²³⁾ Аналогічно висловились автор книги „Zwiercadlo Rzeczypospolitej Polskiej na początku roku 1598 wystawione“, говорячи про „те свавільство козацьке, що під корогвами сусіднього монарха корону воювало“, та єпископ Карнковський на соймі 1596: „Rakuszanin schizmę uczynił między nizowemi kozakami daniem chorągwie swej i przez praktyki swe ma ich partem przeciw nam“. ²⁴⁾ Так само в уяві сучасної польської історіографії передання козакам цісарської корогви ототожнилось з їх зворохобленням, виламанням з під послуhy Польщі. „Powidają, żeby te Kozaki Chłopicki, który był komornikiem u króla Stefana, zbuntował był i podwiódł na to aby państwa tureckie wojowali, przyniosłszy im listy i chorągiew cesarską i pieniądze“ писав хроніст Бельський. „Kozacy żołdem od cesarza zachęceni, napadają na kraie tureckie, że postępowanie to przeciwne jest tak umowom i traktatom Rzplitej jak nieodpowiedne godności i charakterowi Cesarza; że wojsko w obcem państwie popisywać, wyprowadzać je w pole, przymierza nadwierać, niczem innem nie jest, jak narażeniem sąsiedniego kraju na wojnę z potężnym nieprzyjacielem“... такими словами передавав Лубенський opiniю польського сенату. ²⁵⁾ Що козаки під цісарськими знаками плондрують Польщу та хотять заснувати окрему республіку з Наливайком як князем на чолі, повторювали також данціські звітодавці, очевидно з чуток, котрі кружляли серед польського суспільства. ²⁶⁾

Безперечно в зв'язку з такими поголосками стояли і версії про те що козаки хотять прилучитись до Московщини... „а многие так говорят, что хотят (Наливайко зі своїми прихильниками) выехать на имя Его Царского Величества“. „А итти деи, Государь к тебе ко Государю Гетману Наливайку с своими Черкасы на Чернигов или на Смоленск“. Ці відомості поширилися особливо підчас побуту козацького привідці на Білоруси взимку 1595—1596. ²⁷⁾ Самі по собі вони були неправдиві, або принаймні дуже переборщені, але підстава до них таки існувала. Наливайко ніс із собою у цім поході корогву ерцгерцога Максиміліана, а Московщина ще раніше, весною 1595, визнала права Габсбурга на польське королівство і виявила охоту їх підтримати. ²⁸⁾ З часів останньої кампанії 1596 повідомляв Жолкевський про бурхливі козацькі наради у Переяславі, де теж висловлюва-

²²⁾ Orzelski I, 148 (O wojnie Tureckiej i innych potrzebach votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego na Śrzedzkim sejmiku, 10. stycznia R. P. 1595) i 195 (O Kommissy do ligi z P. P. chrześcijańskimi na Turka, votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego w Warszawie na sejmie, R. P. 1596).

²³⁾ Wyd. K. J. Turowski „Biblioteka Polska“ zesz. III, 1859 стр. 13; Grabowski, 458.

²⁴⁾ Bielski III, 1708; Łubieński, 35; Heidenstein про свавільства козаків XI, 327.

²⁵⁾ Додаток, № 22.

²⁷⁾ Памятники II, 294 і 379; Додаток, № 20; Archiwum Sapiehow I, № 114; Маскек, 5, 10.

²⁸⁾ Памятники II, 227—228 і 351; царська грамота Максиміліанові з квітня 1595: „... и мы, Великий Государь, Царь и Великий Князь Федор Ивановичь, всеа Русии Самодержец, как преж сего к тебе о том писали и неодинойды, а хотели есмя того с великим раденьем, чтоб тебе быти на Коруне Полской и на Великом Княжестве Литовском Государем...“ Для зрозуміння московської політики цікаво порівняти Каптерев, 279 — тайне збирання інформації про Максиміліана.

лася думка звернутись по протекцію до московського царя.²⁹⁾ Менше інтересу мають скарги присталих на унію православних владик на те що з Москви буцім то підюджують проти них місцеве населення та козаків Наливайка.³⁰⁾ Але значіння усих цих, хочби й зовсім висаних із пальця, поголосок було одно і те саме: нанявшись цісареві козаки виламались із державного звязку Речи Посполитої; вони представляють собою окрему політичну організацію від якої можна сподіватись кожночасно всякого союзу з сусідами. Тому першою вимогою поляків при всіх переговорах під час війни 1596 року була видача чужоземних корогов. Цєю видачею якби символізувався поворот козацтва назад до слухняности зглядом урядових чинників корони.³¹⁾

Отже оцінка факту прийняття чужих прапорів Військом Запорозьким та Наливайком була в правительственных кругах сусідніх держав і серед польського суспільства досить однозгідна. Тяжче зробити собі уявлення про те, як самі козаки предствляли собі їх положення після одержання таких дарунків. Для загального образу політичного мишлення запорожців незвичайно інтересні вияснення, котрі подав гетьман Богдан Микошинський цісарському послові на Січи, Ерихові Лясоті. Лясота прибув на Базавлук в товаристві московського посла Василя Нікіфорова, котрого гетьман і січове коло вислухало першим. Але ще перед тим як давалася авдієнція Москвинові прислав Микошинський до Лясоти посланця з проханням не вважати цього приводом до непорозуміння. Козакам, мовляв, добре відомо, що цісареві належить перше місце серед усіх європейських монархів і що його послам так само належить першенство. На Січи однак переконалися, що московський посол подасть свої міркування до тої самої справи затягу Запорозького Війська цісарем і тільки тому наважились вони вислухати його спочатку.³²⁾ Отже козаки признавались до тої самої теоретичної системи світу, що була загально прийнятою в тогочаснім єрархічно-успосібленім європейським політичним мишленню. Цісар був в ідеї моральним зверхником всього християнства, найвищою світською рангою; за ним слідували королі, герцоги, князі і т. д. Признана цілою Європою єрархічна ступневість не мала місця на Московщині, якої „православний государь“ вважався володарем третього Риму — Москви, вище всіх інших земних потентатів; цілий ряд татарських та кавказьких суверенів признавався до цієї східно-європейської єрархічної системи світу. Обидві системи претендували на універсальність і виключалися навзаєм не менше ніж, наприклад, цісар і найвищий володар ісламу турецький султан. Козацька місія була боротьба з татарами, а проти бусурменів все християнство являлось до певної міри вояцтвом цісаря. З огляду на те, що Московщина претендувала на держання Січи в своїй службі, а крім того ще й репрезентувала православну віру, тим інтересніше ствердити, що козацтво признавалось до європейської політичної системи з цісарем Священної Римської Імперії на чолі. Очевидно мова тут може бути лише про чисто моральну зверхність, яка на практиці виявлялась хіба в деяких етикетальних чемностях та в зображуванні цісаря на першім місці, після папи, в композиціях „танцю смерті“ по церквах.³³⁾ Саме в цьому ввічливо-етикетальному теоретично-

²⁹⁾ Listy, 81.

³⁰⁾ Niemcewicz II, 175—176.

³¹⁾ Listy, 71; Жерела VIII, № 64; Heidenstein XI, 336; Bielski III, 1765.

³²⁾ Lassota, 211; Мемуари I, 167—168.

³³⁾ Напр. у листуванні з іншими монархами прислужувався цісареві і королеві Римському титул „Majestas“, тоді як він сам титулував інших королів лише „Vestra Serenitas“.

му розумінні назвав Грабовецький 1576 р. в листі до цисаря козаків „вояками Вашої Священної Величності“.³⁴⁾

В своїм листі переданім з Лясотою Рудольфові II Запорозжці величали його християнським цисарем, верховним головою всіх християнських королів і князів та своїм милостивим паном.³⁵⁾ Коли це й була лише чемностева формула, на які козаки не скупились,³⁶⁾ то всеж це був так само писаний урядовий документ, який находився у колізії із такими самими документами адресованими польському королеві. Можливо такий зворот впливав лише з хвилевих політичних комбінацій, але це не зменшує його інтересу. Центр ваги лежить у спорідненості провідних ідей козацтва з ментальністю європейського рицарства. Носієм цих ідей була статочніша козацька старшина з тих елементів, що мали на Україні свої часом досить значні маєтності, а життя на Низу трактували більше як рицарський спорт, а либонь і як можливість власної політичної організації. Це виявив оден досі хибно інтерпретований момент, який виступив підчас переговорів на Січі. Лясота оповідає, що насамперед маса війська „чернь“ погодилася йти на службу цисареві і навіть силувала до цього старшину. Але ввечері почали „деякі неспокійні голови разом з тими, що мають на місці добру поживу як ловці звірини і хазяї власних човнів або кораблів“ ходити по курінях із противною аітацією та говорити про небезпеки далекого походу, малу платню, непевні умови і т. д., так що до ранку чернь змінила свої настрої і твердо уперлась при небажанні далеких підприємств.³⁷⁾ Дослідники здебільшого так і прийняли це як неохоту багатшого козацтва до австрійської служби.³⁸⁾ Тим часом справа не така проста. Сам же Лясота далі оповідає, що найгарячіші прихильники співпраці з цисарем були Лобода і Микошинський, безсумніву заступники найстаточніших верств козацької старшини: „гетьман з кількома найвизначнішими людьми — між ними й Лобода, що був гетьманом перед ним, — почали просити й умовляти аби добре роздумали, що роблять, та не відпихали предложену їм цисарську ласку й пропозицію, яку повинні вважати за велику честь для себе...“³⁹⁾ Микошинський навіть зрікався був гетьманства, щоб змусити козацький загал прийняти цисарські оферти. Але чернь, яка так легко далася намовити проти співпраці з Австрією, тепер якраз виявила значну упертість і довго не піддавалася ніяким намовам. Елементи, що виступили проти цисарського союзу, отже мусіли мати на неї великий вплив, мало не більший ніж тих кілька „найвизначніших“ людей з бувшим і теперішнім гетьманом на чолі. Зі звороту Лясоти про „людей які мають на місці добру поживу“⁴⁰⁾ скорше можна думати, що це були старі ухадники, постійні мешканці Великого Лугу, котрих ніякі маєткові інтереси не вязали зі землями осілого хліборобського населення. Рибальство і мисливство прогодовувало їх на стільки, що задля самого прожитку вони не потребували ходити в далекі й небезпечні походи. Ця група серед Січовиків розу-

³⁴⁾ Wierzbowski I, 214 „... a militibus Sac. Mtis Tuae, kozaci dictis...“

³⁵⁾ „Von Gottes Gnaden, Allerdurchleuchtigster unüberwündtlichster Christlicher Kayser; allergnedigster Herr. Wir übergeben ganz demütig auß aufrichtigen Herzen Ew. Kay. Matt. alß einem Herrn und Haußt aller Christlichen Khünig und Fürsten beydes uns selbst und unser alzeit getrewe Unterthenigste Dienst...“ (Lassota, 220; Мемуари I, 180).

³⁶⁾ Грушевський VII, 283.

³⁷⁾ Lassota, 212—214; Мемуари I, 170—172; тримаюся в основнім перекладі Грушевського VII, 289 і далі.

³⁸⁾ Грушевський VII, 200; Sas, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 62.

³⁹⁾ Lassota, 215; Мемуари I, 172; Грушевський VII, 290.

⁴⁰⁾ Lassota, 214 „ezliche unruhige Köpff sampt denjenigen, so alda Ihre guete Nahrung haben, Alß da sein Wildtschützen, undt die so ihre aigne schiff oder Czolne haben...“

міється мусіла бути сильна й впливова і їй байдуже були гасла оборони віри та боротьби з магометанством, які процвітали серед перенятого рицарською романтикою європейського суспільства.

Тут вистарчає ствердити, що чільні репрезентанти козацької старшини, люди яких характеризував Грушевський як українську козакуючу буржуазію⁴¹⁾ виявилися якраз найупертішими сторонниками ближчого зв'язку зі Священною Римською Імперією. Щоб перефорсувати цей зв'язок апелювалось до почуття честі і слави, до доброго імені запорожських кавалерів — все аргументи з арсеналу етичних понять озброєного землевласника, мало зрозумілі степовим севрюкам. І цісарську політику провадила козацька старшина, при значному напруженні енергії, коло року. В її руках лишилися всі зовнішньо-політичні зносини. Запорожськими послами до Рудольфа II призначено сотників Ничипора і Саська. Останній фігурує потім як полковник і згідно зі згодою має належати до давнього козацького роду. Трохи більше відомі матеріальні справи Матвія Шаули що позичив значну грошову суму — 100 кіп Печерському монастиреві. Можливо, що і він брав ближчу участь у політичній акції на користь союзу з Австрією, але для цього треба би доказати, що він ідентичний з тим „Матвеем Шмойлом“ московських актів, який їздив як посол Запорожської Січі разом із Хлопцким до Москви. Про сотника Демковича, котрий відбрав від молдавського господаря присягу вірності цісареві, відомо, що він також мав посілість у Барі. Головний заступник Запорожжя в цих роках, Григорій Лобода не тільки являється власником досить значного маєтку на Україні, але навіть подружжя собі вишукує в шляхотських кругах.⁴²⁾ Таким чином союз із Австрією став справою найбільш політично вишкочених, найбільш покликаних до проводу елементів серед козацтва. Коротка поява двоголового орла Габсбургів над Дніпром робиться тим цікавішою.

Ідея допомоги цісареві носилася в повітрі. Вже на соймі у вересні 1592 кидав Радзивил Сирітка Жигимонтові III обвинувачення „*Że Król potajemnie posyłał do Niżowych Kozaków, dając im pieniądze, aby na ten sejm przybyli do Warszawy pomóc wszelakich rozruchów przeciwko tym, którzyby chcieli być przeczni Rakuzkiemu domowi*“.⁴³⁾ Можливо це наклеп, можливо король рахував на козаків тільки як на вірну гвардію монарха — у всяким випадку думка про збройний виступ Січі в цісарських інтересах була голосно висловлена. Магнат Радзивил нападав за це на короля, але як завжди в Польщі, не бракувало інакше настроєних панів. Вже влітку 1593 перший сенатор корони, каштелян краківський Януш Острожський через свого підстаросту білоцерковського князя Булигу Курцевича вербував козаків на цісарську службу, обіцяючи на кожного вояка з конем 20 злотих і сукно на рік, але при умові, щоб затяжці мали власних 24 гармати.⁴⁴⁾ Мимоволі виникає вражіння, що і воевода брацлавський князь Януш Збаражський був якось втаємничений у цісарські пляни щодо Запо-

⁴¹⁾ Грушевський VII, 215.

⁴²⁾ Пам'ятники II, 1 і 28—29; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 12—21 і 27—30; Куліш II, 105 і 431; Грушевський VII, 214—216; Каманін, Чтения ОНЛ VII, 18—19 і 88.

⁴³⁾ Script. rer. Pol. XXI, 367.

⁴⁴⁾ Listy, 32; Масюк, 11; Dozvyky bezkráloví, 138—139; взагалі цілий дім Острожських був прихильний австрійській орієнтації. Соймик краківського воеводства протестував 1593 проти уділення князю Янушеві гідності каштеляна, виставляючи як причину, що кандидат являється „підданим цісаря“ (Kutrzeba, 195); сторонником антигурецького союзу з Габсбургами виступав Януш Острожський і пізніше, пор. S a s, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 192; арештований польським урядом Хлопцким, щоб виправдати себе самого, обвинувачував могутніх князів навіть у підтримці Наливайкових дебошів.

рожжа. Принаймні маршрут Лясоти через Україну йде немов би навмисно мастками Збаражських (Прилука, Погребище, Володарка й інші) і головню там спинявся він на відпочинок. Йому та Янушеві Острожському адресував Рудольф II листи та рекомендував своїх послів, а австрійська дипломатія силкувалася помирити обох цих можновладців, щоби спонукати їх до спільного виступу в цісарських інтересах. Пізніше в переговорах із Січчу називалося воєводу брацлавського приятелем козаків, який радо їм допоможе у справі придбання необхідної кількості коней. Запорожці навзаєм просили Лясоту допомогти їм до цього протекцією у князя Збаражського. Також Жолкевський скаржився на цього останнього за поблагливість заходам суперечним з офіційною політикою Речі Посполитої.⁴⁵⁾ Ревним прихильником всяких антибісурманських плянів козащини декларувався завше католицький єпископ київський Йосиф Верещинський.

Такий запопадливості поодиноких можновладців стала швидко до пари також ініціатива самих козаків, спочатку з найбільш офіційних кругів. Вже з першої половини 1593 повідомляв цісар приязно до нього настроєне московське правительство, що він одержав оферту з України "... козаки низовские били челом, которые в понизовье пребывают, а хотят быти в Угорскую землю и служить противу Турского".⁴⁶⁾ Пропозиція правдоподібно вийшла не від дійсного низового козацтва, а від встановленого 1590 р. реєстру в одну тисячу козаків під зверхністю Миколи Язловецького, старости снятинського, та безпосереднім проводом шляхтича Яна Оришовського. Перше посольство відправили на цісарським дворі ні з чим. Але австрійський посол Вакер, який незабаром після того подався до Польщі зі завданням втягнути її до антитурецької коаліції дїстав спеціальне завдання поінтересуватись козаками.⁴⁷⁾ До цього з'явився козацький нібито відпоручник Валіцький знов пропонуючи военні послуги. При цім згадувалося перше безвислідне посольство та називано Оришовського найвищим козацьким вождем і з цього можна подумуватися, що і перші заходи про цісарську службу вийшли власне від легально визнаних польським правительством реєстровиків.⁴⁸⁾ Вакер підозрівав тут інтригу Замойського і тому й цим разом не дав Валіцькому ніякої певної відповіді. Але думки про допомогу Австрії вже поширилися серед войовничого пограничного населення і незабаром мусіли захопити теж і Низовиків. Авантурничий шляхтич, бувший коморник Стефана Баторія, Станіслав Хлопцький, почувши в Києві козацькі балачки про те, як би то заявити про себе Рудольфові II, подався до Праги. Ініціатива цей подорожі належала, можливо, знову відповідно настроєним можновладцям Збаражському та Острожським.⁴⁹⁾ На Січі про неї нічого не знали. Тим характеристичніша здецидована готовість з якою запорожська старшина легалізувала самозванчий акт Хлопцького. Тільки зачувши про появу Лясоти на Україні, вислали з Низу негайно назустріч йому окреме посольство. І хоч потім, коли переговори з цісарським висланцем не ладились, намірялись козаки кинути Хлопць-

⁴⁵⁾ Lassota, 213; Мемуари I, 169; Listy, 46 і 49; Prochaska, 23; Sas, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 61—62; Збаражський сам укладав теж проекти хрестового походу на невірних з участю козаків, які він надавав велике значіння — Acte si fragmente I, 49; Dozvuky bezkráloví, 132 і 185; Věstník KČSN 1929, стр. 11 і 49; de Pace, 180 і 393—394.

⁴⁶⁾ Памятники I, 1282; Matoušek, 155—156, подав деякі ближчі дані з яких виходить, що козаки були на цісарським дворі в грудні 1592. Але він або не збагнув, що тут мова про одне й те саме посольство, або не знав російського видання актів і тому вважав, що цей епізод невідомий у літературі.

⁴⁷⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 21; Macúrek, 16.

⁴⁸⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 21—25; Грушевський VII, 196—197.

⁴⁹⁾ Lepsz y PSB III, 314—315.

кого в Дніпро, то всеж остаточно Січ ухопилась за його ініціативу й ліквідувала інцидент іменувавши його своїм полковником. Прямим робленням авансів Австрії з боку козаків був весняний похід Лободи на Акерман, який підпрнято, „щоб догодити цісареві на першу вістку про посольство“. ⁵⁰⁾ Приймаючи гроші, й корогву та посилаючи з Лясотою назад своїх уповноважених Саська і Ничипора Січ показала, що ґрунт під австрійську службу був уже досить підготовлений.

З деяких козацьких вчинків виступає розуміння свого відношення до цісаря як зближене до васалітету. Такою являється наприклад місія сотника Демковича, якого Військо послало після успішного походу на Молдавію в осени 1594 у Братиславу приводити молдавського господаря до присяги на вірність Рудольфові II. ⁵¹⁾ Немов уповноважені цісаря змушували козаки Молдавію до злуки зі Священною Римською Імперією зовсім не турбуючись ані своїм власним правним стосунком до Польщі, ані тим, що ця остання віддавна мала інтереси у Наддунайських князівствах. Рішуче не багато лишалося тут лояльного обивательства і мимоволі нагадуються описані Папроцьким низові молодці, що „не дбають про короля свого пана, ані про отчизну в якій родилися“. ⁵²⁾ Але зовсім інша картина повстає в кореспонденції козацьких ватажків з урядовими чинниками або поодинокими можновладцями. З листів Лободи до Замойського чи Острожського, Саська до старости кам'янецького Яна Потоцького, Федора Полоуса до Криштофа Радзивила, нарешті Наливайка до канцлера або короля зовсім не виглядає, щоб козаки думали на якесь зірвання відносин із польською державою і суспільністю. ⁵³⁾ Листи ці складені в зовсім вірнопідданому тоні. Король і канцлер титулюються „милостивими панами“, на кожнім слові стрічаються запевнення в бажанні вірної служби. Козаки оголошують себе „повольними слугами Його Королівської Милости, Речи Посполитої, а не менше теж і Вашої Милости нашого Милостивого Пана“ канцлера Замойського; вони завше готові до „послуги Короля Його Милости і Вашої Милости, наших Милостивих Панів“.

Справді можна звернути увагу на час. Переговори з цісарем велись від весни до ранньої осени 1594 р. а перший відомий лояльний лист від „запорожського гетьмана“ Федора Полоуса до Радзивила походить з кінця квітня 1595 (лист Наливайка до Замойського з весни 1594 не може йти в рахубу, бо Наливайко тоді ще ніяк не був зв'язаний із Запорожжям). Виймок творить переписка Лободи зі старим Василем Острожським з зими 1594—1595 при чому козацький привідця заслужив собі навіть на комплімент від старого князя „(козаки) się spokojnie we wszystkim przeciwko mnie i poddanych mych zachowali, zwłaszcza Pan Łoboda, pragnąc przyjaźni ze mną“. ⁵⁴⁾ Одначе у цих листах нема запевнень у лояльності та вірній службі королеві і коли згадати, що якраз Острожський був одним із промоторів австрійської служби козаків, то і переписка його з Лободою і їх добрі стосунки являються в іншому світі. Мимоволі насувається припущення, що десь у другій половині 1595 запорожська старшина охолола до союзу з цісарем і почала знову пробувати налагодити

⁵⁰⁾ Lassota, 220; Мемуари I, 181.

⁵¹⁾ Куліш II, 429—431; Hurmuzaki III², 70; Jsorescu ED II, 477.

⁵²⁾ Herby, 156—167 (оповідання про побут Самійла Зборовського на Січі).

⁵³⁾ Listy, 63—66; Куліш II, 433—435; Broel-Plater II, 214—219 (лист Наливайка до короля з Річиці „... jeśli Króla Jegomości Pana naszego i ich miłościwych panów senatorów na to wola...“); Арх. Сborn. VII, № 39; пор. теж зноски Наливайка з Тарановським (ЗНТШ 40, 1901 стр. 1—6) або Саська з Верещинським (Чтения ОНЛ XIX, 68—69); вже після початку кампанії 1596 просив Наливайко брацлавського старосту Струся посередничити між ним і Жолкевським (Listy, 71).

⁵⁴⁾ Куліш II, 435.

відносини з Річчу Посполитою. Нажаль епістолярного матеріалу відомо занадто мало, щоб висловити у цій справі щось більше ніж тільки припущення. Небагато можуть допомагати також натяки Сапіги чи Жолкевського про якісь далекосяглі заміри свавольців, хоч перехвалки на цілий світ в устах буйного вояцтва зовсім правдоподібні.

Характерно, що ні в однім із листів козацької старшини до короля чи до когось із можновладців нема ні словечка про цісарські корогви, котрі скрізь носилися при війську. Козаки отже розуміли, що цей факт треба замовчувати. Тим більше, що офіційного розриву з цісарем не було. Обидва партнери просто звернули свою увагу куди инде. Очевидно козаки не надавали великого значіння зверхникові. Залежало їм у першу чергу на „козацькім хлібі“, себто на місці для розквартирування та на платні за воєнні послуги. На оден бік оголошувалось козацькі походи на Молдавію як службу цісареві, — на другий готові вони були представляти їх як послугу королеві польському, за яку їм належить від Речи Посполитої нагорода. Дарма, що Польща може собі ніяких послуг не бажала; на цьому пункті козаки уперались твердо. І тут заходила різниця між значінням, яке надавали тим самим вчинкам польська шляхта і низове лицарство. Мимоволі пригадується мальовнича паралеля Куліша про степових „реалістів“ і панів — „клясиків“ — очитану в латинських авторах провідну магнатську верству.

Більш вишколене політично польське суспільство мусіло бачити в прийнятті цісарської корогви, або в поході проти Туреччини на допомогу Австрії зраду держави. Так воно в дійсності і було згідно з тодішніми категоріями політичного думання. Розрив з Польщею бачили і в ряді виявів козацької сваволі, тому готові були вірити також чуткам про московську протекцію або про пляни проти Кракова та королівської особи. З попередньо наведеного можна думати, що поняття про політичне значіння звязку з цісарем серед козаків існувало, але воно не було глибоко закорінене навіть у старшини. Розуміючи, що прийняття імперського дарунку символізує підпорядкування себе розпорядженням иншого суверена, козаки не брали цього дуже трагічно і не називали зрадою. Військо Запорозьке вважало себе настільки самостійним, щоб мати право переговорювати про наєм з ким йому видавалось зручніше. На першім місці в усякім разі лишалась завше справа „козацького хліба“ — отже, платні, сукна, права квартирування, а не окреслення принципового правного становища. Кого при цім титулювалося милостивим паном було козакам байдуже. Клясичну мудрість Оржельського „*nemo potest duobus dominis servire*“ степові реалісти не трактували поважно.

Обставини склалися довгий час сприятливо для козаччини: коло трьох літ вона фактично опановувала великі простори на українських землях. Але як небудь правно оформити своє володіння, надати йому тривалішу організацію перевищало духові спроможності козаків XVI віку. Вони обмежувались до побірання „стацій“ та до звичайних грабунків, і спроби створити якийсь новий устрій залишилися лише в рамках невеликих територіальних експериментів, як у Брацлаві. Низове лицарство було людом воєнним, але не політичним. І як вояцтво брало воно фактично те, що йому давало сьогодні, не турбуючись про теоретичну безпеку свого завтра. Певне виявилася традиційна нехтіть Українців до абстрактно-політичного умового напруження, що обовязково мусить лежати в основі кожної державної організації. Мається тут на увазі поняття як „*Corona Regni*“ Угорщини чи Польщі — теоретичні уяви, які лягли в основу державної будови. Щось подібного під назвою „Земель Війська Запорозького“ витворилось на Україні лише значно пізніше і ніколи не досягло тої вироб-

леності, що у західних сусідів. Для XVI століття аналогії треба би шукати серед усякого професійно-воєнного люду, наприклад серед німецьких лянскнехтів, що хоч і піддані цісаря, наймалися кожному хто платив, також і проти Німецької імперії, або серед ватаг кондотерів. Світогляд кондотера особливо виглядає з листа Наливайка до Жигимонта III з його постійним рефреном „ми яко люде рицерській пружновати не хочачи...“ Не тільки не хотіли, але й економічно не могли бути без діла люде, що жили з війни. Але від такого добичництва до „повстання якогось нового управління“, що на нього скаржились депутати Великопольщі, було ще дуже далеко. Толкуючи по своєму козацьке господарювання на Україні, польська суспільність приписувала йому далекосягліші пляни ніж воно мало в дійсності.

II. Козацькі походи 1593—1595.

Напади козаків та пограничних можновладців на Молдавію, такі звичайні у XVI—XVII віках, представляють собою досить оригінальне явище. Як правило заривалася невелика купка більше чи менше привілейованих громадян Речі Посполитої кудись у саму глиб Румунії і там її розбивали до щенту. Та не дивлячись на такий стереотипний вислід завше знаходився новий гурт охочих, котрий з подібним результатом проробляв майже той самий шлях. Це однак ані трохи не відбивало охоти майбутнім шукачам пригод. На загальному тлі таких авантурничих наїздів корисно відрізняються походи останнього десятиліття XVI віку. І тут розуміється маємо до діла зі замаскованими розбишацькими рейдами. Іншим разом маскувалися козаки особою якого небудь претендента на господарський трон, тепер — бажанням допомогти християнському цісареві Рудольфові II. Але в роках 1593—1595 провадилися ці походи з більшими силами, під проводом не лише очайдушно відважних, але й досвідчених ватажків, тому й виследи їх були назагал вдалі — принаймні з точки погляду успішно вивезеної додому багатой здобичі. Відбувалися козацькі походи в цих роках на фоні великої німецько-турецької війни, тому і притягали до себе значно більшу увагу європейської суспільности. Сліди такої уваги, переховані у звітах данцізьких резидентів з Польщі, і послужили одною з підстав до написання цієї студії.

Зріст воєнної підприємчivosti козацтва в кінці XVI віку часово припав на початок воєнних акцій між Австрією й Туреччиною (1592). Етика борців за християнство, непримиримих ворогів бусурман в цей час уже глибоко закорінилась на Січі і можна було сподіватися, що низове товариство не залишиться безстороннім у великій боротьбі, яке б не було становище його офіційного зверхника Польщі. Ця остання трималася зовсім неутрально; зокрема властивий провідник її політики великий канцлер і коронний гетьман Ян Замоїський при співчуттю широких кругів шляхти противився всяким спробам зближення з Габсбургами. Кілька лише літ тому перефорсував Замоїський силою вибір королем Жигимонта III Вази проти кандидатури Габсбурга, ерцгерцога Максиміліана. Полонений в бою під Бичиною (1588) Максиміліан мусів зректись всіх претензій на Польщу. Але його щасливий суперник зовсім не захопився своїм успіхом і незабаром сам зближився знову до Відня пропонуючи зречення з польської корони а взамін забезпечуючи собі підтримку Австрії при здійсненні інших політичних плянів. Нову орієнтацію заманіфестував Жигимонт назовні своїм

одруженням з Габсбурзькою принцесою Анною (1592), яка скільки могла допомагала справі втягнення Польщі у турецьку війну. З тим більшим неспокоєм дивився миролюбиво настроєний шляхетський загал на діяльність козаків, яка що хвилини могла втягти його проти волі у небезпечну авантюру.

Соймовими постановами та окремою ординацією 1590 р. постановлено набрати окремий відділ з 1000 козаків на державну платню. Місце осідку для нього призначено на Низу звідкіля мали вивести все свавільне козацтво. Начальниками цього війська настановлялись староста снятинський Микола Язловецький та Ян Оришовський. Щоби ще краще тримати в карбах українну сваволу мали заложити на урочищу Кременчук укріплений замок, який контролював би довіз зброї та харчів за порого. ¹⁾ Більша частина цих ухвал, щодо замку і осадження на Низу залишилась на папері. З виданої платні видно лише, що якусь кількість реєстровиків дійсно зібрано. Але навіть коли їх було і повне число — 1000 чоловік, то й тоді вони булиб безсильні привести до порядку відносини на пограниччю. Варто лише пригадати, що Січ у цей час могла виставити 6000 війська. Низові козаки і далі представляли собою найповажнішу силу на Подніпров'ю й робили що хотіли не справляючись з бажаннями правительства.

В пам'яті наступних поколінь особливо релефно запечатлівся рух Косинського. Але і побіч цього повстання в рр. 1591—1593 козаки на довший або коротший час опановували цілий ряд міст — Білу Церкву, Богуслав, Трипілья, Переяслав і навіть Київ; вони побірали з цих міст контрибуції або заводили там свої порядки, котрі зрештою зводились головню до розквартирування війська та прохарчування його коштом місцевого населення. Бажання змінити існуючий устрій виступає рідко. Королівські старости могли навіть залишатись у тих самих містах де гостювало козацтво, тільки фактично авторитет їх зазнавав часом повної ануляції. Розуміється, ні органам адміністрації, ні шляхті, на маєтку котрої важким тягарем лягали козацькі лежі, такі відвідини низових гостей не були бажані. На соймах і соймках раз у раз роздавались голоси, що домогались поскромлення козацької сваволі. ²⁾ Ухвали 1591—1592 рр. виймали козаків зіпд права, конфіскували їхні маєтки, зносили уряд козацького старшого, піддаючи їх прямо під владу коронного гетьмана та настановляли окремий суд у справах козацьких злочинів. ³⁾ „Niech, i yusz od tego czasu na wieczne czasy tak miecz chcemy, aby kozaczthwo krom woliey nasey i tho za wiadomoscia y pozwoleniem wsech stanow r. p., gdyby ych potrzeba r. p. okazowala, w panstwyie naszym chowacz ych nie mamy y oni liez miecz nye mayą telko za porohamy“ — проєктували постанови на козаків. ⁴⁾ Все це знов таки лишалося на папері. Козаччина чулася занадто сильною, щоб добровільно залишити фактично опановані терени, і далі „узурпувала собі великі титули“, себто ставила в законний обов'язок коронним обивателям годувати низове військо.

Літом 1593 вирушило зі Січі велике військо проти правдоподібного винуватця у смерті Косинського, черкаського старости Олександра Вишне-

¹⁾ АЮЗР III¹, № 11; Bielski III, 1659; Стороженко, 261 вважає, що тут мова про фортецю над Дністром; Грушевський VII, 178—179 зовсім слухно спростовує його гадку і доводить що плянована твердиня мала бути на Дніпрі. Górkі, *Historia piechoty*, 243 (платня козакам від правительства в рр. 1589 та 1591).

²⁾ АЮЗР III¹, № 13; Жерела VIII, № 39—47.

³⁾ *Volumina legum* II, 344 (Konstytucje sejmu warszawskiego 1593); Жерела VIII, № 48—50; Script. rer. Pol. XXI, 310, 312, 337.

⁴⁾ Жерела VIII, № 50; Script. rer. Pol. XXI, 90.

вещького. Староста сам не міг боронитися і між обома сторонами дійшло до заключення умови, котру Грушевський влучно характеризував як капітуляцію віце короля пограничча перед козаками. Останні діставали право вільного проходу з України на Низ і назад та право без перешкод закуповувати зброю, порох та харчі й перевозити їх куди їм було потрібно. Судити козаків за провини могла лише власна виборна старшина.⁵⁾ Як показали наступні події, з пунктів договору зробили козаки широкий ужиток. Фактично пакти зі старостою черкаським надовго віддали їм у руки все українське пограниччя. Вихідна оперативна база, яку козаки таким чином здобували на Київщині і Поділлі стала передумовою першорядної ваги для успішних походів на дунайські землі. Січ лежала далеко і там було неможливо утримувати довший час велике військо. Натомість на пограниччю легко далось прогнати за кошт осілого населення значні сили, завше готові до змобілізованню і вторгнення у сусідню Бесарабію. Інша вже справа, що хозяйнування козаків на заселеній волості рано чи пізно мусіло потягти за собою конфлікт із центральним правительством.

Ще в 1591 р. готувались козаки йти з якимсь кандидатом на господарський трон до Яс. Затрівоженому правительству однавч вдалось перебити ці заміри. Язловецький „з великим трудом“ намовив козаків відіслати „господарчика“ королеві, відкіля гіпотетичний потомок Івоні помандрував уторованою стежкою до Марієнбургу.⁶⁾ Криштоф Косинський звернув відтак козацьку енергію на деякий час в бік власних земель Речи Посполитої. Наявність р. 1591 „господарчика“, очевидно як претексту до походу, доказує що ніяких звязків між Січчу і цісарем в той час ще не було. Цісарська служба явилась би сама по собі таким імпозантним оправданням кожного воєнного підприємства, що про кандидатів на господарство не треба було взагалі журитися. Австрійське правительство зі свого боку тільки намацувало можливості такого союзу. Посол до Москви Варкоч дістав інструкції розпитатись про низове військо, що воно взагалі собою уявляє. Московська опінія не була надто прихильна: козаки, мовляв, добрі до партизанських нападів та шарпанини, але не визначаються стійкістю та вірністю.⁷⁾ З обережною ухильчивістю поставилась Австрія і до перших вище згаданих спроб козаків навязати переговори про службу. Лобода ще на власну руку вирушив у грудні 1593 з трьохтисячним військом на турецькі городи.

З походом цим звязано досить неясностей. Старші дослідники взагалі його не признавали, тому що знали про нього лише з літописних джерел.⁸⁾ Пізніше Барвінський справедливо вказав на авторитетність літописних звісток особливо у Гайденштайна, королівського секретаря, що мусів бути добре поінформований у політичних подіях. Та і опубліковані згодом документи не залишають сумніву в тому, що з кінцем 1593 козаки дійсно ходили на придунайські землі.⁹⁾ Всі джерела подають назви знищених Лободою міст як Orsiovia, Orseovia, Orscheovia“ далі дуже перекручене „Ureyua“ італійського звіту Контаріні і нарешті „Jurgiew, Jurgova, Jarg-

⁵⁾ Стороженко, 307—309; Грушевський VII, 192—193.

⁶⁾ Жерела VIII, № 43; Script. rer. Pol. XXI, 100; Hurmuzaki III², 149; Bielski III, 1654; Prochaska, 15 та Sas, Stosunki polsko-tureckie, Przegl. powsz. 55, 1897 стр. 232 називають його по імені Лазарем; Макушев, Сл. Сб. III, 7.

⁷⁾ Adelung I, 427; Чтения МОИДР II, 1863 стр. 269; Uebersberger I, 553; Соловьев VII, 301; Тургенев II, 43—44.

⁸⁾ Bielski III, 1707—1708; Heidenstein X, 304; Łubieński, 34—35.

⁹⁾ Звіт цісарського посла Вакера — Барвінський ЗНТШ X, 21—25; та зі скороченнями Hurmuzaki XI, 427—429; інші вістки про похід: Hurmuzaki III², 40; XI, 412; Жерела VIII, № 53; Acte si fragmente I, 134—135 (знищене місто назване „Turgion“); Archiwum Sapiehow I, № 109.

гов". Цю останню назву розшифрували дослідники чомусь як „Джурджа“.¹⁰⁾ До цього нема підстав. Ті ж самі джерела, що говорять про сплюндровання „Яргрова“ називають Джурджу „Diurdzowa, Giurgova“ коли мова йде підчас молдавської кампанії Замоїського 1595 безумовно про це місто.¹¹⁾ Коли визнавати авторитет Гайденштайна, то не можна залишити без уваги і положення „Юргова“, яке він подає „недалеко від Акерману“.¹²⁾ Джурджа ж віддалена в повітряній лінії коло 500 кілометрів від устя Дністра. Сапіга виразно говорить про спустошення, що їх наробили козаки в Молдавії (згідно з його термінологією у Волощині як тоді називали у Польщі Молдавію; теперішню Волощину називано Муньтянією). Лобода, отже, напавши на безпосередньо приналежну до Туреччини південну Бесарабію, зачепив і сумежні володіння молдавського господаря. Тут і треба шукати загадкового „Яргрова“. На полудневім гирлі Дунаю існує порт Сфанту-Георге, а над Сулинським рукавом ріки містечко Горгова. Останнє правдоподібно і є „Яргров“ невеликий від Акерману, але розуміється остаточне вирішення питання треба залишити на пізніше.

Необхідно зазначити, що і під чисто військовим оглядом похід серед зими з невеликим трьохтисячним військом на сотки кілометрів віддалену Джурджу, при чому в запіллі залишився-б цілий ряд обсаджених ворожими залогами фортець, являється чистою неможливістю. Турки мусіли би перехопити військо Лободи ще на маршу до ціли, а вже у всякім разі, коли воно обтяжене здобичкою верталось назад, а чутка про нього встигла розлетітися кругом. А вже зовсім неможлива гадка Барвінського, що після розгрому Джурджі козаки рушили ще далі на захід і зруйнували Орсову над Залізними Воротами Дунаю (так розуміє цей дослідник „Орсеовію“ зі звіту Вакера). Такий похід через усю Волощину, де тоді володів видатний войовник Михайло Хоробрий (1593—1601), аж на кордоні Сербії й Угорщини стояв би диким унікатом у всій козацькій воєнній історії.

„Орсіовію“ австрійського звіту відчитує Йорґа зовсім категорично як „Оргіїв“.¹³⁾ І це розуміється найправдоподібніше. Фантастичний марш поза часом і простором, аж мало не до Панонської рівнини, редукується таким чином на стратегічно зовсім можливе вторгнення до південної Бесарабії, добре знаної козакам країни. Чи і „Яргров“ не є часом ідентичним з „Орсіовією“ та „Урейною“ може теж уважатися отвертим питанням. Так само непевно чи напад прийшов із Січі, чи з України. В осени 1293 значні запорожські сили вигреблись були на волость, щоб помститися за тортури своїх послів у київському замковому уряді. Київська адміністрація, як кілька місяців перед тим черкаська, мусіла скапітулювати і місто заплаатило значний окуп — 1200 польських злотих.¹⁴⁾ Але нема даних щоб Лобода приймав участь у цій експедиції. Провідником же зимового походу 1593 називають його і хроніки і документи однозгідно. Саме підчас ярмарку, 24 грудня, напав Лобода на Оргіїв і захопив багату здобич. Три дні залишились Запорожці у місті та розпустивши на всі боки загони, нищили околицю. Турецькі й татарські війська переслідували їх, але не відважились перейти через Дністер і козаки щасливо вернулись назад з

¹⁰⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 6—7; Грушевський VII, 199; Доманицький, 27 — цей останній визнавав лише здобуття „Орсіовії“, але не „Яргрова“. Зовсім нонсенс стрічається у Куліша II, 85 „Юргев иначе Джурджево, важнейший складочный пункт поднестрианской торговли“ і так само у Ролле, 140.

¹¹⁾ Bielski III, 1742; Heidenstein X, 320, 322—324; пор. теж Grabowski-Przedziecki I, 68—69.

¹²⁾ Heidenstein X, 304 „... Jurgovam non procul a Bialogrodo...“; так само Łubieński, 34.

¹³⁾ Jorga III, 297; Studii istorice, 207; Acte si fragmente I, 134—135.

¹⁴⁾ Listy, 28—33.

усім пограбованим. Похід цей треба зарахувати до найвидатніших воєнних чинів Лободи. Невелике, бо тільки трьохтисячне його військо (в тім числі трохи донських козаків) мусіло оперувати серед зими, маючи в запіллі дві міцні турецькі фортеці — Тягиню та Акерман. Повернулись козаки по всій правдоподібності не на Україну, а на Запорожжя. Принаймні вже в березні 1594 підприняв Лобода зі Січи новий похід на турків, а це доводить, що і значніші козацькі сили мусіли перезимувати за порогами.

Тим більше, що зима трапилась неспокійна. Чи як реванш за козацький похід, чи з власного почину татари кілька разів нападали на низові землі та відбили козакам коло двох тисяч коней. Певно у зв'язку з такою компромітацією вартової організації стоїть покарання на горло Семена Корноуха „*že zle strzegł*“.¹⁵⁾ Такі інциденти мусіли своєю чергою розігріти козаків щоби віддячитися бусурманам. Польські хроністи одноголосно вказують, що вже зимовий похід Лободи відбувся з ініціативи цісаря.¹⁶⁾ Скорше всього це лише переконання шляхетського загалу в Польщі, яке склалось під вражінням незабаром потім заключеного договору між Січчу й Австрією. Грушевський слушно зауважив, що козаки, претендуючи на привезені Лясотою гроші, вичислили всі свої попередні послуги Священній Римській Імперії. Але рахували вони їх по вояцьки чесно — тільки з того моменту, коли цісарський лист був на Запорожжю. Грудневого походу 1593 січовики в числі своїх заслуг не ставили, хоч розуміється їм було би вигідно порахувати за собою можливо більше бойових чинів. Підчас, коли козаки плундрували Оргіїв, Станіслав Хлопівський тільки прибув на цісарський двір.

Подорож Хлопівського вийшла з його приватної ініціативи. Але ця ініціатива безперечно йшла по лінії бажань Запорожського Війська, а принаймні його старшинських кругів. Інакше ніж запопадливістю скористатись такою підставою для війни з невірними не можна собі пояснити, чому негайнож після одержання цісарського листа, ще не знаючи ні обставин ні умов зв'язку з Австрією, козаки кинулись до нового підприємства. Мимоволі відчувається за цим раптовим рішенням тверда воля якоїсь партії або групи серед козацтва, що згори постановила прийняти службу у цісаря і тягла за собою масу. Лист Рудольфа II прийшов на Запорожжя за три тижні до Великодня (Великдень 1594 припадав у католиків і православних однаково на 10 квітня — 31 березня старого стилю).¹⁷⁾ А вже за тиждень після цього вирушив Лобода водним шляхом на Акерман, не дивлячись на несприятливу пору року, коли на Дніпрі ще не пройшла вся крига.¹⁸⁾ Як можна думати з пізнішого поведення Лободи, був він головним ініціатором нового походу, але для здійснення його мусіла йому допомогти щойно придбана зимова авреоля. Своєю чергою, лише зимуванням значних козацьких сил на Січи після зплундрування Оргіїва можна пояснити таку блискавичну їх мобілізацію. По даним Жолкевського Лобода мав зі собою 1300 чоловік в 45 чайках, але багато мусіло залишитись дома, бо не було більше готових човнів.

¹⁵⁾ Lassota, 212; Мемуари I, 168—169; Listy, 51—53.

¹⁶⁾ Heidenstein X, 304; Bielski III, 1708; Łubieński, 34—35; Барвінський, ЗНТШ X, 23—24.

¹⁷⁾ Franz Rühl, Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit. Berlin 1897. Стр. 286. До маницький кладе Великдень 1594 на 8. квітня, а початок походу отже на 25. березня. Стр. 3.

¹⁸⁾ Lassota, 220; Мемуари I, 181—182; Archiwum Sapiehow I, № 118; Hurmuzaki III², 41 (дуже неточно); Pierling-Rački XIV, 100—101; Listy, 52—53; два останні джерела подають, що козаки хотіли напасти теж і на гирла Дунаю (Киля), але цей план видимо не здійснився. Жолкевський слушно писав, що „*taką niewielką liczbą nietuszę żebij mogli czo znacznego zbroicz*“.

Похід тривав недовго; вже 3 травня отримав Лясота у Хвастові вістку про успішне його закінчення. В Акермані концентрувались значні турецькі сили, які готувались йти разом із татарами на Угорщину.¹⁹⁾ Несподіваним нападом 29 березня козаки здобули місто, пограбували й спалили його. Згідно з їх власними, явно перебільшеними даними, побили вони 2500 узброєних яничар та 8000 простого народу, але не здобули великого і добре укріпленого замку. Навряд чи й пробували вони його взяти, бо прибули на чайках майже без артилерії. Розуміється багато турецьких вояків встигло туди сховатися і певне там же у замку переховувались воєнні припаси для походу в Угорщину. Отже успіх козаків не був рішучим; свого значіння опорного пункту для татарського маршру Акерман після нападу Лободи не втратив, хоч може і не мало потерпів. Однак здобич свою вивезли козаки ціло і подарували з неї потім Рудольфові II два яничарські значки та якогось вельможного полоненого турка.

Добра воля січового проводу послужити голові всього християнства на цім не обмежилася. Ледве повернувшись почали на Січі лаштуватися до нового підприємства. Вістку про те, що козаки знову збираються на море в кількості 1000 чоловік на 40 чайках достав цісарський посол Лясота ще у Розволожу, маєтності князів Збаражських 28 квітня — більше як за місяць до свого прибуття на Січ.²⁰⁾ Десь коло цього часу — від середини квітня до початку травня 1594 — зайшла на Січі зміна кошового. На місце Лободи вибрано Богдана Микошинського. Але ця зміна не означала відхилення від повзятого політичного напрямку, бо новий гетьман у питаннях зовнішньої діяльності цілком солідаризувався зі своїм попередником. Як напад на Акерман, так і цей новий похід, мали служити для перешкоди татарам. Козаки старались отже виконати цісарські пляни. Воєнні проекти, які розгортав Хлопівський при дворі Рудольфа II зводились власне до завдання Запорожжю не допустити хана кримського прорватись на Угорщину.²¹⁾ Лише в другу чергу приходила на увагу козацька диверсія на власні турецькі землі.

Приїзд Хлопівського міг тільки зміцнити бажання достосуватись до цісарських бажань. Дня 31 травня Микошинський на чолі 1300 товариства на 50 чайках вирушив у низ Дніпром. Та коли Австрії залежало на тім щоб не пропустити татар, то й Туреччина не менше старалась, спровадити таки орду на середньоевропейський театр війни. Вже згадувалось про приготування турків у Акермані, одному з етапів на шляху до Угорщини. В квітні рознеслася по Україні чутка про турецьку флоту в дніпровім лимані, котра мала облекшити ханові переправу.²²⁾ Видимо все підприємство було з боку Отоманської Порти систематично і солідно підготоване. Козаки нарахували 8 галер, 15 каравель та 15 сандалів. Кримський хан ішов усією силою. Орди напевне не було 80 тисяч, як оповідали потім Лясоті учасники походу, але коли її й було тільки 10 тисяч, то всеж у

¹⁹⁾ Жолкевський писав Замоїському 21. березня 1594: „... iest iusz dwa albo trzjij tįssjaczę Tatar u Białakowa gdzie Beglerbeg stał z wojskiem przeszli czy znacznę Dniepr lodem, ij czekaiaę Czara... (Listy, 45); Hurmuzaki III², 460 i IV², 179; дані венеціанського посла з Царгороду про те, що козаки захопили 25000 коней не перебільшені а просто неможливі. На чайках годі було відвозити коней, та й на Січі пару місяців після цього не скаржились би на брак їх. Цю вістку мав венеціанський дипломат з татарських джерел і походження її ясне: орда не хотіла йти на наказ султана до Угорщини і вишукувала всякі претексти відкритись від нього.

²⁰⁾ Lassota, 201—202; Мемуари I, 154; Грушевський (VII, 199) висловився неточно, що цей новий похід вирішено вже після прибуття Хлопівського; цей останній з'явився на Січі лише коло 20. травня (Lassota, 220; Мемуари I, 181).

²¹⁾ Hurmuzaki XI, 407; Грушевський VII, 199; Масірек, 5.

²²⁾ Listy, 52—53.

злуці з турецькою флотою творили вони занадто велику армію, щоб невеликий відділ Запорожців міг перешкодити її рухам. Микошинський зумів, правда, шарпнути війсьکو і флоту ворога, мав з ними битву на суші й на воді, полонив значного татарина Белека з числа ханського почоту і, певне, здобув кілька турецьких сандалів. Принаймні Лясота вертався з Січі сандалою, мабуть власне свіжоздобутою, бо як відомо козаки швидко нищили здобуті у турків судна. Чогось більше ніж щасливим наскоком по-турбувати ворога Микошинський не був в силах зробити. Вже 18 червня повернув він із військом назад на Січ.²³⁾

Крім того окремих відділ, коло 400 козаків вислано було вгору по Дніпрові до Таволжанського острова. Там знаходилась друга можлива для татар переправа через річку і її стерегли Запорожці до 8 червня, поки не переконались, що орда тудию не піде.²⁴⁾ Таким чином цілий ряд воєнних підприємств Січі в першій половині 1594 року представляється як одна велика спроба перешкодити татарському походу на Угорщину. Цій цілі служили походи Лободи та Микошинського і застава на Таволжанським острові. Треба ствердити, що козацька акція вилася у форми дрібних зачіпок. Сил на Запорожжю було мало, додаткових контингентів з пограничних волостей не стягнуто і щоб дійсно противідлати походу орди зроблені зусилля не вистарчали. Татари таки пішли на Угорщину, хоч і йшли вони у такий далекий і небезпечний похід неохоче, а значить і задержати їх не булоби так важко.²⁵⁾ Кілька льокальних козацьких успіхів нічого не заважили на перебігу австро-турецької кампанії. Що найбільше наповнились на деякий час бусурманським добром кишені у широких шароварах запорожських „кавалерів“.

З приїздом Лясоти на Січ у перших днях червня 1594 змінився стиль переговорів. Досі стояло перед козаками завдання стримати „праве крило турецької потуги“ — кримського хана. На цісарським дворі обмірковувались і далішні можливості. З них на першій пляні було улаштування коаліції зі Семигородом, Волощиною, Молдавією та Війська Запорожського. Зєдинені війська союзників мали би поздобувати турецькі фортеці над Дунаєм і вдершися до Болгарії загрозити Царгородові. Змінливий і несталий молдавський господар Аарон, вихрещений жид (1592—1595), лявіруючи поміж сусідніми ворогуючими державами подавав Австрії надію на своє піддання під протекцію цісаря. В часі подорожі Лясоти на Січ повідомляв він німецького головнокомандуючого в Угорщині, Тейфенбаха, що радо перешкоджатиме проходові татар, але сам він чується за слабкий для цього. Якись таємні переговори між Молдавією та Австрією мусіли бути вже й давніше, бо Лясота з'явився серед козаків з готовою політичною концепцією походу в Молдавію та обєднання з Аароном.²⁶⁾ В його пертрактаціях із Січчу цей другий плян так висунувся наперед, що у козацької сторони мусіло виникнути вражіння, немов би власне на таких підприємстві ціса-

²³⁾ Lassota, 211 і 223; Мемуари I, 167 і 184; Бо плян, 66—67.

²⁴⁾ Lassota, 210; Мемуари I, 165—166.

²⁵⁾ Lassota, 211; Мемуари I, 167.

²⁶⁾ Lassota, 213; Мемуари I, 168—169; такі самі інструкції, працювати над обєднанням румунських князівств з козаками дістав цісарський посол до Молдавії та Волощини Маріно Рарузо (Hurmuzaki III¹, 186 від 7. березня 1594) „Deinde ut operam det, quò tam Kosaccorum Zaporoscensium, quos Caesarea Maiestas in hunc usum suae militiae iam ascripsit, quam Hospodari ope et auxilio, Tartarorum exercitus a Turcis euocatus, ruprimatur, et transitu cum aqua tum terra prohibeatur, quominus in Christianorum ditones perrumpere, suoque more barbaro, obuia quaequae ferro et igni immaniter denastare et euertere queat“. Поголоски про конфлікт Молдавії та Волощини з Татарами та про їх перехід на сторону цісаря з першої половини 1594 р. — Acte si fragmente I, 126—127.

реві залежало в першу чергу. Тим більше, що справа для них була не нова. Вже сторонник Габсбургів, князь Януш Острожський підбурював козаків до вторгнення в Молдавію. Посланий від Січи до царя в липні 1594 послом Станіслав Хлопівський оповідав там про наміри господаря заключити союз із Московщиною. Та Аарон і сам пробував забезпечити собі козацьку підтримку і в тій цілі робив Війську Запорозькому різні чести, напр. в лютім місяці попередив про майбутній прохід татар.²⁷⁾ Балалася вже навіть просто про союз Аарона з козацтвом. Якийсь ближче невідомий козак Козлинський, разом зі своїм кумом (властиво швагром-сognato), виступили при цій нагоді в ролі самостійної політичної сили і заключили в березні 1594 союз із господарем проти турків і татар. Чи не був це знову якийсь відпоручник реєстровиків Оришовського? Чи котрийсь із серії тих дрібних ватажків вроді Чановицького або „Матюші по прозванню Гультяя“, котрі в цих часах гасали по королівству?²⁸⁾ Питання мусить залишитися отвертим. Тут досить сконстатувати, що в менті, коли Лясота розвивав на Січі свої проєкти походу на Молдавію та об'єднання з Аароном, Військо Запорозьке ще з господарем ніяк формально зв'язане не було. До самої перспективи такого зв'язку, поставленого на вид цісарським послом воно віднеслось дуже стримано. Молдаване, мовляв, відомі зі своєї зрадливості; Січ диспонує б в разі потреби 6000 військом, але це занадто малі сили, щоб з ними запускатися у глибину турецьких володінь. Тому від такого підприємства козаки наразі відмовлялися.²⁹⁾

Опінія Війська Запорозького про молдавського господаря зовсім не була якась сторонича чи упереджена. Теж і інші характеристики називали його людиною безбожною, безчесною та слабовольною.³⁰⁾ Не диво, що до союзу з ним не могло дійти так просто. Але ще раніше, ніж Лясота розпочав свої переговори зі Січчу, з'явився на сцені ще оден прадставник західноєвропейської потуги, папський посол Олександр Комулович, і ще одна незалежна від Запорозців козацька сила — воєнний відділ Северина Наливайка.

Клеменс VIII ще в листопаді 1593 виправив абата з Нони, хорвата родом, Олександра Комуловича на схід із дуже широкою програмою мобілізації всіх християнських сил проти Турки. До коаліції мали ввійти Семигород, Волощина, Молдавія, Військо Запорозьке, Польща та Московщина.³¹⁾ В числі інших допорукаючих листів дістав Комулович також папські заклики до козаків і 12.000 золотих на платню їм, коли вони дійсно вирушать на турків. З кінцем січня 1594 папський нунцій поінформував Рудольфа II про це посольство, щоб таким чином зкоординувати його заходи зі заходами посланих на схід цісарських дипломатів.³²⁾ В лютім 1594 Комулович находився у воеводи Семигородського Жигимонта Баторія і писав перші досить рожеві справоздання, нібито козаки вже погодилися з молдаванами разом боронити переходин татарам. Очевидно це повідомлення можна прийняти лише як свідокство, що якісь зносини між Аароном та

²⁷⁾ Hurmuzaki III¹, 178—180 і 459; XI, 413; Масірек, II; Памятники II, 20; Lünig, 896—901; Жолкевський вважав у травні 1594 потрібним поради Ааронові „ізбу з kozaki niepewnemi chłopij w sprawę niewdawał“ (Listy, 53—54).

²⁸⁾ Пор. Арх. Сб. I, 175—185; II, стр. V.

²⁹⁾ Lassota, 212; Мемуари I, 168.

³⁰⁾ Hurmuzaki XI, 413; Pierling II, 341; Papes et Tsars, 450—463.

³¹⁾ Григорович, 79—92; Theiner III, 211; Hurmuzaki III¹, 173—175; III², 36—40; Fermendzin XXXVI, 9—22; Р. И. Б. VIII, 37—60 з хибною датою 1594 року, яку слушно поправив Pierling XVI, 220—231; подібні політичні фантазії курії — Acte si fragmente I, 126; Тургенев II, 45—50.

³²⁾ Matoušek, 217; Chodyncki, 275—276.

Січчу вже були навязалися.³³⁾ Зі Семигороду подався Комулович до Ясів для переговорів з господарем, але тут не досягнув нічого конкретного. Коли козаки не довіряли молдаванам, то й ці останні теж мали перед ними страх менш, ніж перед турками. Всежтаки Аарон дав папському послові рекомендаційні листи до кількох польських можновладців, до козаків та до московського царя. В Кам'янці, куди Комулович прибув 29 березня 1594, ствердив він ще раз прихильний настрій до всяких антитурецьких підприємств в родині Острожських та бачився з двома козаками, які знаходились недалеко звідтіля.³⁴⁾ Очевидно були це вже згадані Козлинський зі своїм кумом. Так само без ніяких виразних наслідків минули балачки зі львівським архієпископом Соліковським. Але повернувшись 29 квітня до Кам'янця навязав Комулович зносини з Наливайком.

Як відомо був цей, пізніше такий популярний ватажок, в часі повстання Косинського на службі князя Острожського і то нанятий вже як начальник власного озброєного відділу.³⁵⁾ В квітні 1594 покинув Наливайко волинського можновладця. Він прямо писав Замойському, що відпросився у князя Острожського „почувши про ворогів святого хреста і всієї Корони польської“ проти яких він хоче послужити.³⁶⁾ Та на підставі тепер відомої активної допомоги князя у заходах Габсбургів, можна думати, що функція його у цім звільненню зі служби не була така вже зовсім пасивна. Очевидно йому самому рушати в похід на власну руку при повнім неутралітеті держави і неохоті цілого шляхетського загалу не випадало. Але князь ні трохи не відповідав за пущеного від себе кондот'єра. Зрозумілим являється таким чином лаятмотив листа Наливайка до канцлера Замойського — війна проти невірних, хоч неясно, чому з цим листом звернувся він саме до найбільшого ворога конфлікту з Туреччиною. Правда, в цей час вістка, що татари проходять Польщею, кружляла всюду і польський сенат у квітні 1594 заявляв, що оружно боронитиметься від вторгнення.³⁷⁾ Може саме потребу у військові на такий випадок і мав Наливайко на увазі? Але тут виходиться вже на хитку дорогу припущень...

Замойський пропозиції відкинув або не відповів на них взагалі, але Наливайкової підприємчivosti це ані трохи не зразило. Дня 8 травня він уже звернувся листовно до Комуловича в Кам'янці і запропонував свої послуги. Справді в досі виданій кореспонденції Комуловича імени Наливайка ніде не зустрічається. Але з листів папського посла відомо, що він пересправляв з начальником відділу в 2500 чоловік і саме цю цифру свого війська подав і Наливайко.³⁸⁾ Це були досить значні сили і невідомо, щоб у той час на Поділлі чи південній Волині де було друге таке козацьке військо. Вихідним же пунктом Наливайка була саме ця місцевість. Лист його до Замойського датований з Мацієвич; це або пізніший Маціїв Ковельського повіту на Волині або, ще скорше, село Мацевичі недалеко від Старокопачини.³⁹⁾ В цей час козацький ватажок певно посувався на південь, бо десь у першій половині червня знайшовся над долішнім Дні-

³³⁾ Pierling-Rački XIV, 93 і 99.

³⁴⁾ Pierling-Rački XIV, 94—95.

³⁵⁾ Свій відхід від Острожського Наливайко описав так: „A tam służbę swą od dawszy, z onym że ludem, nieco k sobie ochotnego nieco więcej przybrawszy...“ Broel-Plater II, 214; так само, правильно, зрозумів це і Роллє, 141.

³⁶⁾ Listy, 64.

³⁷⁾ Барвінський X, 27—31; Łubieński, 35—36.

³⁸⁾ Lassota, 222; Мемуари I, 183; Pierling-Rački XIV, 100.

³⁹⁾ Stown. Geogr. V, 872 і 883; в другим випадку треба прийняти невелику опіску Наливайка або видавця, але зате правдоподібніше виглядає скупчення козацтва ближче до ґрилиці в південній Волині серед лятифундій Острожських (Маціїв належав Вишневецьким та Сапігам).

стром; тим ближче мусів він бути в першій половині травня від Камянця, де замешкав Комулович. Пізніші вказівки папського посла на воєнну діяльність зв'язаного з ним козацького відділу досить покриваються з відомостями про перші самостійні виступи Наливайка. Нарешті цікава ріжниця, яку Комулович робив між „дніпровськими козаками“ (li Cosachi di Boristene) та „іншими“ (altri Cosachi) — ріжниця, яка кидалась у очі всім, трохи ближче ознайомленим з козацькими рухами XVI століття, і яка знаходила свій вислів у суперництві та вічних взаємних тертях Лободи з Наливайком.⁴⁰⁾ Що Наливайко у своїм пізнішій листі до короля, описуючи свої подвиги, не згадав про переговори з відпоручником святого отця, цілком зрозуміло: старання Клеменса VIII через своїх послів підбурити козаків та Туреччину стрічалось серед шляхетського загалу з таким самим подражненням і скаргами, як і діяльність Хлопівського та Лясоти. Лист же свій писав Наливайко з виразним бажанням помириться з Річчу Посполитою і тому всякі неприємніші моменти він замовчував або затушовував.⁴¹⁾

Ініціатива співпраці могла таким чином виходити від самого Наливайка. Але Комулович за неї вхопився і відразу почав працювати над союзом з Молдавією. Аарон не відмовлявся, але брався за спілку зі страхом і вагаючись. Очевидно він боявся можливих рішучих кроків з боку Туреччини. Комулович гадав, що нерішучість господаря можна розвіяти, коли козацьке військо стане зовсім близько, готове до помочі при кордонах Молдавії і постарався викликати козаків на такий марш. Їх привідцеві послав він в дарунок 100 флоренів. На тлі цих переговорів перший похід Наливайка на Туреччину виглядає своєрідною офертою Ааронові, авансом з його боку задля зближення з молдаванами. З Маціїва рушили козаки на долішній Дністер, де пограбували містечко Паркани та інші осаді між Тягинєю й Акерманом. Цей похід відбувся в часі коли татарська орда, переправившись через Дніпро вже лажала над Березанню, отже десь у першій половині або середині червня.⁴²⁾

Козацьке військо таким чином пройшло вздовж Дністра і кордонів Молдавії та опинилось із південного сходу від неї, закриваючи її від татарської орди, і рівночасно погрожуючи турецьким фортецям у південній Бесарабії. Дуже цікава згадка Наливайка, що біля Парканів починали були турецькі піддані осілу колонізацію — „pohańcy na swem nie przestaiąc już na tej tam stronie od Preskan na granicy państwa Waszej Królewskiej Mości gospodarstwem się bawić i chleba robić już byli poczęli“. Обурення козацького ватажка з цього приводу і його представлювання свого нападу як доконаного з міркувань польської державної рації не можна брати над-

⁴⁰⁾ Heidenstein XI, 327 „Nalewaico imparem sese Lobodae videns...“ Антонович, 30—36 пояснює соціальний склад війська Наливайка, як викинених можно-владцями дрібних земель, бояр панцирних і путніх, збройних слуг і взагалі нижчих верстов воєнної кляси. Позбавлені своїх ленних володінь ці елементи мусіли обертатись або в звичайних слуг при дворах можновладців, або шукати якогось воєнного заняття, а це на практиці мало ріжнилось від звичайного розбишацтва. Цілий рух Наливайка дістає таким чином цілих аналогійності з останніми конвульсіями рицарського стану в Німеччині — повстаннями Зікінгена (1522) та Грумбах (1568).

⁴¹⁾ Барвінський X, 18; Broel-Plater II, 214—219; Pierling-Rački XIV, 100—101; також Грушевський VII, 198.

⁴²⁾ Broel-Plater II, 214; Грушевський VII, 201 сполучив цей похід Наливайка з його спробою задержати Татар, але козацький привідця сам виразно кладе між здобуттям Парканів та погонєю за ордою ще короткий відпочинок у Брацлаві „mało co ledwo, bo kilka dni po tej fatydze koniomo wystchnąwszy“. Наливайко назвав пограбоване ним місто „Прескани“, але це очевидно Паркани на лівій стороні Дністра проти Тягині (пор. Heidenstein XI, 326). Польська держава мала претензії лише на лівій беріг річки, а Наливайко підкреслив, що збурені ним бусурманські оселі находились на „землі Вашої Королівської Милости“.

то поважно: він старався усправедливити себе перед королем. Але свідомо, чи ні, виконував тут Наливайко діло великого значіння для будучности. Нищачи чужу осілу колонізацію він тим самим задержував вільний простір для майбутнього українського осадництва і то на таких важнім відтинку як нижній біг ріки Дністра. Наливайко писав про осілих бусурман („поганців“) — але це не мусить вводити в блуд; скорше всього були це православні турецькі піддані молдавани або болгары. Найважніше, що діло знищення зроблено досить ґрунтовно. В листі згадано про спустошення вогнем кільканадцяти сел, крім самого міста Парканів. Значіння цього вчинку підкреслив був уже Куліш, тільки він уважав, що тут мова дійсно про осілих татар.⁴³⁾

На закінчення походу вдалося ще Наливайкові погромити якийсь татарський чамбул, певно з тих військ, що збералися до Газі II-Гірея, щоб іти на Угорщину. Він набрав полонених та відбив до 4000 коней. У своїм листі до короля Наливайко дуже невиразно згадує про це, але його здобич не могла походити з пізнішої гонитби за татарами під Тереховлю, бо післанці з вісткою про неї не встигли би прибути на Січ до 1 липня. Крім того, оповідаючи про пізніше переслідування татар, Наливайко виразно говорить, що він їх не здогнав. Але господар Аарон таки й тепер не зважався з козаками. Комулович набрав переконання, що він цього союзу взагалі собі не бажає. Невтомний папський посол вхопився за іншу думку й заходився клеїти союз між Наливайком та Військом Запорозьким.⁴⁴⁾ Наливайківці тим часом вернулись на короткий відпочинок до Брацлава, що вже тепер у середині червня виступив у ролі своєрідної козацької бази.

Над цією ролею Брацлава і взагалі центрального Поділля підчас козацьких завірюх кінця XVI століття варто спинитись докладніше. Наддніпрянські міста поставились були досить вороже до козаків. Досить згадати конфлікти з Переяславом чи Богуславом, які завершилися спаленням цих міст, далі січові походи на Київ і врешті чинну допомогу киян Жолкевському при його переправі через Дніпро весною 1596. Зовсім інші відносини панували на Поділлі. Тутешнє населення відразу і недвозначно стало по боці козаків. Вже в осени 1593 дійшло до конфліктів між брацлавським старостою Юрієм Струсем та міщанами. Причина була чисто козацька, що їй і в майбутньому судилося викликати ще не одне повстання — а саме, жовнірські лежі. Міщане нізащо не хотіли на них дозволити. „Takowu ich upor i swowoleństwo, że to iusz ni na Boga ni na Króla ni na żadną rzecz względu niemają“ скаржився Жолкевський.⁴⁵⁾ Хоч „сила їх мала, але упір великий“ — брацлавяне не пускали старосту до замку і були навіть підозріння, що вони вступили в зносини з ханом кримським. Якісь непорозуміння між старостою та його підвладними відомі і з весни 1594 року. Коли навязались зносини між цим населенням і козаками, годі сказати. Вже Косинський у вересні 1592 чувся на Побожжю — у Пикові видимо як дома.⁴⁶⁾ Не без значіння певне, що Наливайко сам був родом

⁴³⁾ Куліш, Твори VI, 685; дуже типово для Куліша, що пізніше в „Истории воссоединения Руси“ II, 59 він уже зовсім баламутно передає цю саму відомість, іронізуючи над „геройством варягоросса“ Наливайка, який нищив „преимущественно номадное“ господарство між Тягинею й Акерманом. Наливайко виразно свідчить, що турецькі поселенці там займалися хліборобством. Отже це не були напади.

⁴⁴⁾ Broel-Plater II, 214—215; Lassota, 222—223; Мемуари I, 183; Pierling-Rački XIV, 101.

⁴⁵⁾ Listy, 39; Доманицький, 61 гадав, що дотичний лист в дійсности належить до 1594 року, але Грушевський (VII, 207) слушно зауважив, що для такого перенесення бракує підстав.

⁴⁶⁾ Listy, 22 і 46: Жолкевський до Замойського з Хмельника 21. березня 1594 „Pisałem wczora do W. M. mego Mscziwego Pana między inszejm rzeczami o Comissij Pana Starostij Bracławskiego z mieszczanij Bracławskiemu...“

з Поділля і до певної міри свій чоловік у місцевих обставинах. Після походу на Паркани повертали наливайківці до Брацлава як до самозрозумілої бази, де вони можуть і самі відпочити і дати поправитися коням. Там знаходився і складовий пункт для козацької здобичі, котру неможливо було зі собою тягати.⁴⁷⁾ Ніяких скарг міщанського населення з цього приводу невідомо, хоч пів року тому ці самі міщани зробили „великий упір“ з приводу перепочинку коронного війська. Але й з деяким з місцевого можновладства пробував Наливайко навязати добрі стосунки. Нема підстав за підозрювати його свідчення, що він обдарував „кількох панів“ полоненими зі свого першого походу. Документально відомі подробиці взаємного обміну дарунками між ним та галицьким підчашим Андрієм Тарановським. Необхідно при цьому підкреслити, що Тарановський був одним з найвидатніших сторонників вмішання Польщі по стороні Габсбургів до турецької війни.⁴⁸⁾

Вже було згадано, що тільки міцна позиція на Поділлі уможливила козацтву більший розмах молдавських походів та швидке втягнення до акції всіх своїх сил. Так уже і в цьому випадкові, лише після недовгого відпочинку звернувся Наливайко знову на південь цим разом на молдавські землі в погоню за ордою. Перейшовши в перших днях червня через Дніпро, татари не відразу пішли далі, а ще деякий час лежали табором над Березанню, очевидно вчікуючи об'єднання з Буджацькою та Едисанською ордами. Аж у кінці червня рушила орда швидким маршем вгору Дністром. Не тільки в Польщі, але і взагалі в Європі не вірили, що татари зважались на таке ризикове підприємство.⁵⁰⁾ Перед самою їх появою думав Жолкевський, що вони йтимуть Поділлям.⁵¹⁾ Потім серед шляхти кружляли чутки буцім то молдавський господар заплатив ханові великі гроші, щоби той тільки не йшов його землями, а в Австрії оповідали буцімто Михайло Хоробрий розбив орду, яка хотіла прорватися на Угорщину. Словом ніхто не хотів вірити, що таке ризикове підприємство може татарам удалися. Тим часом головна маса орди пройшла через Бесарабію, заблюкувала на кілька днів господаря Аарона в Ясах і опинилася на Покутті, поки Жолкевський стягав свої сили до Заліщик. Вже сама серія і порядок здобутих та спалених татарами містечок (Снятин, Жуків, Товмач, Чешибіси, Тисьмениця, Галич, Калуш, Долина) ясно вказує, що вони мусіли з'явитися з Буковини.⁵²⁾ Іззі-Гірей ніколи не виправдав так блискуче свого прозвища „Буря“ (Бора), як саме у липневій поході 1594. „Ten Czar rycerski jest człowiek przewaznij“ характеризував його Жолкевський.⁵³⁾ Правдивим ураганом пронісся він крізь Галичину, штурмував Городок,

⁴⁷⁾ Додаток, № 7; Hurmuzaki XII, 9.

⁴⁸⁾ Broel-Plater II, 214; Доманицький, ЗНТШ 40, 1901 стр. 1—6; Matoušek, 119; Tyszkowski II, 642.

⁵⁰⁾ Ще 8. березня 1594 писав Жолкевський „... i teraz male u mnie podobieństwo zeby Tatarowie mieli naszą ziemię a ile tamtędy przez górj przebijwacz do Węgier“ (Listy 42; подібно тамже, 40—41). Так само не вірив у це Тайренбах, головнокомандуючий цісарським військом в Угорщині та папський нунцій Спеціано (Hurmuzaki III¹, № 172 та XI, 446).

⁵¹⁾ Жолкевський до Замоїського 1. липня 1594 „Wieszczi o Tatarach ustawiczne a zgadzają się wszytkie że ku gorze Niestrem idą ku Pokucziu... Beł u mnie jeden pewnij człowiek który oczyma widział ich z południa we Wtorek przeszli przeciw Jaruzę... niewielki to pułk beł około sta koni, ale do Multan idąc iusz tu niemieli czozynicz“ (Listy, 54). Можливо, що у Грушевського, який вважає, що Татари пройшли Поділлям (VII, 201) тут просто недогляд: переплутано Молдавію та Мультанію; ця остання назва означала Волощину, через котру хан кримський теж міг пройти до Угорщини.

⁵²⁾ Bielski III, 1712—1713; Acte si fragmente I, 127.

⁵³⁾ Listy, 42.

одури́в біля Самбора коронне військо зі Замойським на чолі, і через найвужчі і найнезручніші просмики Карпат вийшов ще перед 20 липня в угорську рівнину попри Хуст.⁵⁴⁾ Але крім особистих якостей хана як воєвника треба підкреслити і тут, як і раніше при переправі через Дніпро, добру організацію всього походу з боку магометан. Вже заздалегідь наготовано для татар у Молдавії стації, харчі та фураж. Таким чином переправу кінна орда не мусіла спинятись і тратити час для випасу.⁵⁵⁾ Інша вже справа, яке світло кидало улаштування цих стацій на Ааронову відданість християнському цісареві.

Наливайко, який сам приніс і передав значнішим кресовим панам вістку про наближення татар, пустився був з Брацлава за ними навздогін на Молдавію по Волоському шляху. Будучи від полонених з першого походу поінформованим про пляни ворога не трудно булоби їх денебуди застукати, але Наливайко опинився зовсім не там, кудю йшла орда. Він сам невинно писав, що переслідував їх аж за Теребовлю і там довідався, що вона вже за горами. Але козацький ватажок не пояснив, як забрався він так далеко на лівий беріг Дністра, тоді коли татари йшли правим берегом між річкою та горами до Самбора. Хоч і не багато, але затримувались вони по дорозі, здобуваючи деякі фортеці і колиб козаки дійсно були їм на пятах, то моглиб скубнути принаймні їхні арієргарди. Тим часом про таке відомостей нема і це свідчить, що Наливайко і сам мусів задержуватися в дорозі, грабуючи країну. Непрямо признається він до цього. Негаймо після оповідання про гонитбу до Теребовлі в листі до короля, почав Наливайко виправдуватися з пюндрування маєтків Калиновського, представляючи їх актом особистої помсти за замордовання батька.⁵⁶⁾ Це зіставлення обох епізодів дає можливість їх хронологічно сполучити й встановити, де саме находився Наливайко в другій половині липня 1594. Величезні лятифундії Калиновських, завдяки яким вони опинились серед найбільших кресових маґнатів, утворились допіру в першій чверті XVII століття. В часах Наливайка належали Калиновські лише до заможніших земянських родин, а їх маєтки лежали в головній масі над середнім Збручем коло Гусятина.⁵⁷⁾ Крім основного ключа — Ольхівчик, Сидорів, Сокиринці, Кузьминчик, Шидловці, Суходол і ин. — належали Калиновським ще Камінка Велика й Турка біля Коломиї та Мерищів коло Перемишлян. Женучись за татарами міг попасти Наливайко у коломийські володіння свого кривдника, а звідтіля завернув мимо Теребовлі на Гусятинський ключ, крізь який він мусів пройти прямуючи назад на вірну йому Брацлавщину. У сказачілих кресових містах знову певно здепоновано свіжу здобич, оскільки вона не перейшла в руки якої небуть підприємчивої шинкарки.

Прохід татар викликав серед громадян Речи Посполитої нарікання на Замойського і Жолкевського. Польща ухилилась від загально-християнської справи, але обіцяла цісарським послам, що хана крізь свою територію не перепустить, а турків попередив сенат, що на появу їх васалів Польща відповість збройною акцією. З огляду на ці заяви думка, буцімто великий

⁵⁴⁾ Listy, 55—56; Matoušek, 244; Barycz, 152.

⁵⁵⁾ Script. rer. Pol. VIII, 111; Listy, 51—52; Teutschlaender, 37.

⁵⁶⁾ Broel-Plater II, 215; Bielski III, 1720; Наливайко оповідав, що Калиновський його батькові без причини „zebra pokołatał“; менше авторитетний в данім разі Євлашевський говорить про повішення (КС 14, 1886 стр. 153); в літературі повторює це Dubiecki, 24.

⁵⁷⁾ Jabłonowski, Atlas historyczny II, листи № 2, 3, 7; Żr. dz. XXII, 134 і 611; Słown. Geogr. VII, 449—450; про спустошення саме Гусятина згадав Pszonka, 24.

канцлер умисне пропустив татар, не має підстав.⁵⁸⁾ Аж таким приятелем Порти, щоб ізза цього допускати знищення половини руського воєводства Замойський рішуче не був. Боронячи своїх теренів Польща була тільки в своїм добрім праві і від цього до справжньої війни було ще далеко. Канцлерові довелось вислухати досить закидів і за те, що погордив був і козацькою допомогою. В дійсности бламаж був загально-християнський. І поляки, і Запорожська Січ, і Наливайко бралися затримати орду і не зуміли цього ні зробити власними силами, ні об'єднатися разом для спільної мети. По Європі колували деякий час вістки, що козакам це вдалось, але це були або виссані з пальця або дуже роздуті поголоски про якісь невеликі шарватки.⁵⁹⁾

Свій побут на Поділлі після повороту з гонитви за татарами Наливайко промовчує. Але скарга брацлавської шляхти з вересня 1594 говорить виразно, що його козаки „нам розказовали давать себе стацею и померные, яко и первой, идучи до Тегине...“⁶⁰⁾ Отже в свій новий похід зібрався козацький кондотієр знову з Брацлавщини. Перед вирушенням, 21 липня писав Наливайко до Комуловича і можливо, що дарунок 100 фльоренів та обіцянка папського посла поводити його зі Запорожцями стосується саме до цього часу. Як ціль походу обидва контрагенти згідно назвали Килію.⁶¹⁾ Але так далеко Наливайко не дійшов. По дорозі він підступив до Тягині і здобув місто штурмом, тільки замок остоявся. Багато мешканців козаки витяли або взяли в полон (свій ясир подав Наливайко на 4000 душ). Після цього військо розійшлося дрібними загонами, щоб плюндрувати поодинокі села, яких мали знищити понад 500. Тим часом турки зібрали відсіч, а молдавський господар Аарон прислав їм на поміч 7000 війська. Турки і молдаване мабуть вирушили на відсіч обложеного замку в Тягині і Наливайко мусів неподалеки від цього міста переправлятися назад через Дністер. Тут, на переправі застукали його вороги, завдали значні втрати і відібрали здобич.⁶²⁾ Головну ролу в цій битві відіграли саме війська Аарона — принаймні їм приписували козаки вину своєї невдачі. Наливайко мав причину до обурення: після стількох ofert, переговорів та спільних плянів проти Отоманської Порти господар не тільки облекшив прохід татарам, але ще й дав поміч туркам, коли козаки воювали їх землі, стараючись не зачіпати Молдавії. Щоб відпочити й поправитись після походу Наливайко вернувся до Брацлава, куди прибув у першій половині вересня.

Вістка про цей похід дійшла до Кракова у побільшених розмірах і зробила там не аби яке вражіння. Данцігський звітодавець передавав, що

⁵⁸⁾ Барвінський, ЗНТШ Х, 27—31; Łubieński, 35—36; Грушевський VII, 201—202; MacGregor, 25; Prochaska, 16.

⁵⁹⁾ Hurmuzaki III², 41; Matoušek, 226.

⁶⁰⁾ АЮЗР III, 1 № 22.

⁶¹⁾ Pierling-Rački XIV, 101; Broel-Plater II, 215.

⁶²⁾ Число наливайківців могло до цього часу трохи зрости, але не багато понад 3000. Тому численість їх подана данцігською реляцією (Додаток, № 7; Hurmuzaki XII, 9) — 4000 найправдоподібніша. Так само, пропорційно до цього, найбільш правдоподібна і данцігська цифра втрат — 700 чоловік. Рішуче перебільшена вона в АЮЗР III, 1 № 22—1500; це булоби коло половини всього війська і рівнялось би його повному знищенню. Pierling-Rački XIV, 108 подає цифру втрат в 1000, але гіршого війська, голоти, що приєдналась до козаків. Це віригідне свідцтво: в таких ситуаціях, як аерієргардний бій на переправі, звичайно найбільше терпить обоз. Тут було не иначе, як свідчить сам Наливайко, кажучи про відгромлену в нього здобич. Отже й потерпіти мусіли найбільше нестрєві, обозні частини. Sas, Przegl. Powsz. 63, 1899 стр. 69 висловив правдоподібне, але не обгрунтоване, твердження нібито в тягу походу поплондрували наливайківці і декілька молдавських осель. Розходячись загонами легко могли деякі козаки потрапити і до Молдавії.

Наливайко вдерся у Туреччину, стрівся з великим мусульманським військом і поклав 7000 трупом. Здобич була така велика, що козаки не могли йти далі, а мусіли вернутись і скласти її у Брацлаві. Денно приєднуються до них сила, захоплених успіхом добровольців.⁶³⁾ Цікаво, що невдале закінчення походу затерлось, зникли і оповідання про втрату здобичі. Очевидно реляція передавала в першу чергу ті настрої з якими населення стрічало повертаючих козаків, а ці настрої на Поділлі були, як уже відомо, ентузіастичні. На невеликого пеха під Тягиною ніхто не звертав уваги; купи охочих горнулися з усіх боків до популярного кондотієра, тим більше, що Наливайко цим разом рішуче виступив по стороні іншого соціального ладу. Але найважливіше у данціським звіті: хай і баламутний гимн козацьким подвигам знайшовся поруч із зовсім инакшими вістками з угорського театру війни. Рівночасно доносив резидент про поразку ерцгерцога Матвія перед фортецею Раабом, оповідав про капітуляцію самої фортеці, підданої графом Гардегом (28 вересня 1594), висловлював думки про гнів Божий на християн, давав волю підозрінням про підкуп і зраду... словом у його звіті панували звичайні пораженьські мотиви. Тим більшим дисонансом звучали козацькі успіхи. Можна, не перебільшуючи сказати, що цей звіт був одним із тих, які розносили по Європі славу низового лицарства.

Ще перед прибуттям до Брацлава вислав Наливайко зібраний там на судових рочках шляхті якісь „грізні листи“; чи це була вимога квартир та поживи, чи покори козацьким порядкам, трудно сказати. Гродський писар Байбуза, налякавшись, відкликав рочки і шляхта розїхалася. Козаки розташувались у місті й околиці. Тим часом поширилася вістка про їхню нещасливу пригоду біля Тягині навіть у явно перебільшених формах — говорили про 1500 забитих козаків. Крім того багато наливайківців розійшлося по домівках. Як видно, отже, мали вони приплив зпоміж місцевого населення, а це очевидно тільки ще більш затісняло взаємні відносини. Підбадьорена відомостями про ослаблення козацького війська, шляхта, що згромадилась була знову у Винниці на вибори депутатів до трибунальських судів, постановила відмовити козакам стацій. З цією місією послано до Брацлава пана Цурковського, який рівночасно оголосив міщанам, що шляхта громадою їде до них. Але міщане посла затримали, а самі з допомогою Наливайкових козаків вирушили під проводом свого вїйта Романа Тишковича назустріч. Біля городища Вишковського⁶⁴⁾ міщане та козаки напали вночі на шляхетський табор, кількох забили, решту розігнали а обоз пограбували. Недобитки втікли назад до Винниці. Коронне військо вмішатися не могло; воно чигало над карпатськими просмиками на поворот татар. Старосту Юрія Струся брацлавяне вже давно вижили з міста, а тепер вони понищили гродські книги і фактично зорганізували своє власне життя, зірвавши з цілим устроєм Речи Посполитої. Шляхта мусіла утримувати козацьке військо; хто не хотів коритися, тому грозила руїна маєтку. Виходило щось наче практичне виконання постулатів, які тільки півстоліття пізніше теоретично сформулював Хмельницький, заявляючи,

⁶³⁾ Додаток, № 7; цей похід взагалі сприяла вся європейська суспільність як успіх козаків. Характерні під цим оглядом тріумфальні переборщення нунція Спеціанно з Праги (Hurmuzaki XII, 16) та призначення Комуловича, що „козаки виконали свій обов'язок“ (Pierling-Rački XIV, 108).

⁶⁴⁾ Городище Вишковське, поруч із теперішніми Вишковцями неподалеко від Брацлава. Тоді воно було власністю „ліпших“ землян Шашкевичів. „Городище“ — це мабуть побудований Шашкевичами в 1592 р. замок (Zg. dz. XXII, 89). Описані події: Додаток, № 14; АЮЗР III¹, № 22; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 10; Bielski III, 1719—1720; Hurmuzaki XII, 19—20.

що хто на Україні хліб їсти хоче, нехай Війську Запорозькому послушний буде і не брикає.

Поки Наливайко збирав нові лаври, вишукав Комулович ще одного охочого до протитурецького підприємства. Це був давній прихильник Максиміліана, староста снятинський Микола Язловецький, згідно з постановами 1590 р. найвищий начальник всього козацького реєстру. Замоїський старався стримати Язловецького, як особу офіційну, від чинного виступу, але в атмосфері суспільного розгнічення на прохід татар не відважився просто заборонити всяку акцію.⁶⁵⁾ А староста не на жарт захопився фантастичними плянами зруйнування Кафи та знищення цілого, позбавленого більшої частини оборонців, Криму. Як командант пограничної твердині, крізь яку саме прорвались татари, він уважав потрібним виблїтити себе перед шляхетським суспільством, що винуватило його в справі проходу хана.⁶⁶⁾ Між Комуловичем і Язловецьким дійшло до заключення 30 серпня в Шаравці формального договору згідно з яким останній зобов'язувався наняти козаків і зробити з ними диверсію на Чорне море.⁶⁷⁾ Папський посол заховувався спочатку обережно і тільки коли довідався, що титулярний шеф козащини вклав у підприємство мало не весь свій маєток, 20.000 фльоренів, відкинув всякі вагання і послав йому всі ті гроші, які були з ним. Певно десь у першій половині вересня виїхав Язловецький над Дніпро, назустріч січовому військові, і договорився з Лободою, котрий із 6000 своїх запорожців згодився стати під його проводом. В поході мали взяти участь теж і якісь донські козаки — мабуть так треба розуміти згадку про „Московитів“ в реляціях Комуловича. Далі приєднувались очевидно якісь реєстрові почоти Оришовського та наливайківці з якими коло цього часу обєдналось Військо Запорозьке. Тільки такою загальною коаліцією можна пояснити високі цифри 17 і 20 тисяч війська Язловецького, що подають джерела, хоч і в цьому випадкові перебільшення очевидне. 19 вересня Язловецький вважав себе остільки готовим, що міг повідомити Комуловича про недалекий початок походу. І дійсно, коло 1 жовтня вирушив він у степи зі всією своєю різношерстою збираниною.⁶⁸⁾

Зустрінувшись знову із Запорозьким Військом, треба вернутись трохи назад, щоб пояснити яким чином опинилось воно в осени 1594 на Поділлі. Після походу Микошинського на Дніпровий лиман перебувала Січ на зонві в бездіяльності, але під цю бездіяльність крилась очевидно жива дипломатична акція. Вже згадувано, що прорив орди був для неї не менш компромітуючий ніж для польських воєначальників. Хлопський збудив на царським дворі зацікавлення, обіцяючи, що козаки не пропустять татар. Цього-ж добився Лясота на Січі, та й самі Запорозжці представляли напад на Акерман та похід Микошинського власне як спроби спинити хана. Невдача мусіла бути прикрою особливо для старшини, яка так бажала царської служби. Але, коли у поляків завинили хиби їх командування — Жолкевський довго не вірив, що татари взагалі відважаться на прорив, коронне військо під Самбором дало себе одурити натиканими в татарським таборі в землю прапорцями — то козаки властиво могли похвалитись частинними успіхами. Завдання своє не зуміли вони виконати в першу чергу тому, що не мали для цього досить війська. Січова старшина, оскільки хотіла справді допомогти цареві, опинилась перед необхідністю

⁶⁵⁾ Heidenstein X, 307; Pierling-Rački XIV, 114; Věstník KČSN 1929 стр. 11, 44 і 52.

⁶⁶⁾ Pierling-Rački XIV, 106.

⁶⁷⁾ Pierling-Rački XIV, 111; Pierling II, 347—348; Papes et Tsars, 460.

⁶⁸⁾ Додаток, № 7; Pierling-Rački XIV, 103, 106—108, 110, 124; Pierling II, 349; Pierling, Starine XVI, 231 і 233.

підбати про збільшення збройних контингентів. Тому виправляючи з Лясотою посольство для підтримання стосунків із Рудольфом II, послала Січ рівночасно Хлопцького з місією до Москви і з проханням збройної допомоги „чтоб Его царская Милость величество свое показал всему свету, Государем хрестьянским, чтоб Войско Запорожское с людьми своими послал под знаменем своим и казною своею воспомог...“⁶⁹⁾ Від послання власного війська цар ухилився, але як можна догадуватись із уже цитованих вісток про москвинів, Січ забезпечила собі допомогу донських козаків. Ці останні брали зрештою участь майже у всіх більших підприємствах низового лицарства і воно відплачувалось тимже.⁷⁰⁾ Вже була нагода зазначити їх участь у зимовім рейді 1593.

В цей момент, 1 липня, як не можна більше на часі для Запорожжя прийшла мирова пропозиція від Наливайка. Вже досить знаний кондотієр, на чолі 2500 вояків не тільки пропонував угоду і співпрацю, а ще й робив це у формі дуже почесній для Січи. Пропонуючи в дарунку 1500—1600 коней з Парканського походу Наливайко прямо купував собі прязнь. А в його пропозиції зявитися самому на Січ і виправдатись перед Колом за свою службу проти Косинського, щоб у разі доказаної вини дати собі зрубати голову, крилося безсумнівне признание авторитету Запорожжя і готовість підпорядкування йому⁷¹⁾ Вхопитися за цю пропозицію мусіла Січ тим більше, що другим бажанням Рудольфа, яке, як уже було згадано, висунулось у балачках Лясоти на перший плян, був козацький похід на Молдавію. Перед цісарським посольством козаки відмовлялися тим, що мають замало війська і коней, а молдаване зрадливий народ. Але йти проти татар вони погоджувалися. Колиж орда таки прорвалася, а з плянів напасти на Перекоп нічого не вийшло, то принаймні похід на Молдавію ставав для Січи просто реабілітаційною необхідністю, свого роду рятуванням престижу. І такоюж необхідністю, особливо після досвідів з першої половини року, було зібрання для цього походу більших сил. Січ диспонувала 6000 контингентом, але очевидно уважала, що цього замало. Якими мотивами керувався Наливайко, пропонуючи союз — годі ствердити; може вплинули тут заходи Комуловича, може відчуття власної слабости після невдачі переговорів з Замойським. Причини згоди Січи з її положення ясні: допомогою у 2500 озброєних вояків нехтувати вона не могла. Політична konieczność мусіла станути на першій плані. Прийшлося на деякий час не демонструватися зі своєю пізнішою резервою „stroni tego człowieka swowolnego Naliwaijka... o ktorijm mi nigdy nie wiemy i wiedziec nie chciemy“.⁷²⁾ Не можна лише не підкреслити розсудливої обережности й воєнної обачности запорожської старшини, очевидно в першу чергу людей як Лобода, котрі, навчені сумним досвідом попередніх молдавських кампаній, зрозуміли, що таке підприємство вимагає більших зусиль і солідного підготування.

Що Січ зразуж після татарського прориву мала на оці похід на Туреччину свідчив Хлопцький у Москві, стараючись про царську допомогу для цього.⁷³⁾ Таким чином із цим готовим пляном, та певне і з помічними загонами донців, мусіли Запорожці вирушити в кінці серпня, або у вересні здовж Дніпра на Поділля. На такий їх маршрут вказують поїздки Язловецького для найму козаків „до Бористену“. Сенс цього руху ясний: об'єднання з Наливайком у Брацлаві і використання Поділля як вихідної

⁶⁹⁾ Памятники II, 23; Соловьев VII, 301—302.

⁷⁰⁾ Пор. О. Гермайзе, Україна та Дон. Записки КІНО III, 103—196.

⁷¹⁾ Lassota, 222—223; Мемуари I, 183.

⁷²⁾ Лист Лободи до Замойського з 11. січня 1596; Listy, 65—69.

⁷³⁾ Памятники II, 22.

бази для походу в Бесарабію. По дорозі одначе нагодився снятинський староста зі своїми проектами. Січ погодилася підтримати і його, але очевидно бралася за діло без якогось глибшого інтересу, та й особа Миколи Язловецького була не з тих, що могли би заімпонувати козакам. Швидко, десь коло середини жовтня, покинули вони його і пішли за своїм попереднім пляном, та ще й потягли за собою і власних людей Язловецького і реєстрових козаків. Кинувши думку про Кафу, староста спробував було повернути на ближчий Акерман, але залишившись мало не сам мусів ні з чим повертати додому і незабаром помер, мовляв, з гризоти, що для експедиції позатягав величезні борги. Стільки дотеперішня історіографія.⁷⁴⁾

При докладнішій аналізі вияснюються вчинки козаків. Саме коло цього часу, середини жовтня 1594, мусіли вернутись січові посли Сасько та Нечипір, котрі виїхали були з Ялостою до цісаря.⁷⁵⁾ Вони мусіли привезти зі собою нові докази ласки Рудольфа II — ще одну корогву і напевно якісь цісарські інструкції чи побажання. В чому вони полягали, невідомо; але лишається факт, що козаки раптово покинули Язловецького і з усім своїм імпетом обрушились на Молдавію. Охоту прислужитись цісареві у Запорожців — в даний мент провідної сили серед козацтва — стверджено вже кілька разів і припускати, що вони під вражінням свіжих вісток від голови християнства затіяли би якийсь йому не вигідне підприємство, не можливо. Данціська реляція зберегла й свідoctво дуже компетентної в даному разі особи, самого щойно зграхованого старости снятинського, що козаки „ізза християнського цісаря“ (wegen des Christlichen keyzers) звернулися проти Аарона.⁷⁶⁾ Це одначе не значить, що Австрія бажала собі якраз такої акції козаків; політична концепція відома з весни 1594 передбачала союз Війська Запорожського і Молдавії для спільної боротьби. І тут видимо Низовці не змогли домовитись з господарем. Це прямо посвідчив Комулович зі слів каштеляна камянецького Рафала Синявського (отже близької до асени події людини).⁷⁷⁾ Авторитетність його в данім разі тим більша, що вже й раніше видно було як двозначно й неохоче брався Аарон за такий союз і як він нарешті чинно виступив по боці турків підчас останнього нападу Наливайка на Тягиню. Зрештою при козаках знаходився цісарський повірений Хлопівський, котрий 25 вересня виїхав із Путивля в напрямку на Лубні, а перед військом несли з пошаною обидві корогви з двоголовими орлами. І коли козацькі посли пізніше вияснювали Рудольфові II, що господар на вістку про капітуляцію Раабу 28 вересня знову почав зноситися з турками, то це, судячи по характеру Аарона та по міжнародно-політичному становищі Молдавії, твердження зовсім правдоподібне.⁷⁸⁾ Як певне доводиться отже прийняти, що Військо

⁷⁴⁾ Невдалий фінал походу Язловецького; Hurmuzaki III², 70 і XII, 21—22; Heidenstein X, 307; Bielski III, 1719; що він скінчився лише в половині жовтня не прямо підтвержує обставина, що 17. листопада Комулович ще нічого не знав про вислід експедиції (Pierling-Rački XIV, 124). Цікаво, що папський нунцій Спеціяно у Празі поставився до чутки про коаліцію козаків та Поляків, яку буцімто вдалося зліпшити Комуловичеві, відразу дуже скептично (Hurmuzaki XII, 13 „beni incredibili“).

⁷⁵⁾ Lassota 228; Мемуари I, 191; Памятники II, 113.

⁷⁶⁾ Додаток, № 8; так само в латинському переказі листа Язловецького до Замойського: Significat se à Cosacis desertum esse, opera cuiusdam Domini, qui los in partem Caesaris pertraait... (Jsorescu ED II, 477). Тут вину за козацьке поступовання звалюється на цісарського агента Хлопівського, що саме вернувся з Москви; Hurmuzaki III², 70; Papes et Tsars, 461.

⁷⁷⁾ Pierling-Rački XIV, 124 „... Cosachi fra li di Moscovia et di questo regno, sieno entrati in Moldavia, et volevano unirsi con quel principe alli danni del Turco, con lo quale non potendosi accordare hanno instato contro esso principe...“

⁷⁸⁾ Hurmuzaki XII, 30.

Запорозьське, рушаючи на Молдавію, було переконане в тім, що dokonує корисного цісареві діла.

Численість козацького війська під головним начальством Лободи подають джерела на 8 до 20 тисяч при сорока корогах.⁷⁹⁾ Правда по середині. Запорожців мусіло бути коло 6000 — це була цифра змобілізованих сил, яку вони самі подавали Лясоті — наливайківців десь коло 3000. До цього треба додати ще підмогу з Дону та якісь почоти урядового козацького начальника Яна Оришовського, який теж взяв участь у поході. Не виключене, що тут виявилось напруження, яке неперечно мусіло існувати у відносинах між Оришовським та його шефом Язловецьким. Уже Валицький, пропонуючи Австрії козацькі послуги радив звертатися прямо до Оришовського, помімо начальника, не турбуючись нелояльністю такого вчинку зі сторони чужої держави.⁸⁰⁾ Також і в невдалім жовтневім поході старости снятинського реєстрові почоти або не брали участі, або покинули його так само як і всі інші — лишне свідцтво невміння Язловецького заїмпонувати пограничному вояцтву. Союз із Січчу був для Оришовського лише коротким епізодом, нагодою обловитися здобиччу. Зараз після закінчення походу відділився він зі своїми від Лободи й Наливайка і більше в козацьких рухах не фігурував. Тим більше заслуги має запорожська дипломатія, зумівши приєднати його до себе у той мент, коли потрібно було сконцентрувати можливо більші сили на одну ціль. В противенстві до весняних виправ підпринятих без належних сил і підготовки, осінній похід на Молдавію, як видно з усього попереднього, заздалегідь обдумане та забезпечено, тому й вислід був відповідний. Збірна козацька армія „кінні стрільці“ (alle Archibuser zu Ros) як їх характеризував німецький звіт, під головним начальством Лободи 29 жовтня перейшла під Сороками Дністер і рушила у південно-західнім напрямку до міста Цецори над Прутом.⁸¹⁾ Аарон спробував боронитися. Сили його очевидно не дорівнювали козацьким, хоч він мусів мати при собі також семигородські полки, котрі в середині жовтня вступили в Молдавію.⁸²⁾ Варто згадати, що два місяці тому оцінював Наливайко чисельність молдаван на 7000. В тягу семи день після початку наступу доходило тричі до боїв, котрі закінчилися тим, що козаки з вигідної позиції на височинах збомбардували і потім здобули Цецору. Наливайко у своїм листі до короля, очевидно підкреслюючи скільки можливо власні заслуги, писав „miejscach

⁷⁹⁾ Додаток № 14; Broel-Plater II, 215; Pierling, Starine XVI, 233; Hurmuzaki III¹, № 203 і III², 70; Heidenstein X, 307; Bielski III, 1720; останній видимо переплутав цей похід з попереднім, закінчивши його невдалим епізодом під Тягинею. Грушевський VII, 203 зовсім слушно запідозрив це свідцтво.

⁸⁰⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 23; Listy, 59; Korzon II, 89; Оришовського і його почот треба бачити і в свідцтвах чужинців, що в поході Лободи брали участь „alcuni Polacchi“ — Hurmuzaki XII, 20; вже було згадано, що Бельський очевидно переплутав похід Наливайка на Тягину з цим спільним козацьким походом; за ним попала в блуд і більшість дослідників подаючи баламутні описи воєнних подій з кінця 1594 р. Так Николайчик КС 8, 1884 стр. 531 і далі; Еварицький II, 128; Стороженко, 264; Доманицький, 55—58; Модзалевський РБС XI, 51; натовість Ролле, 146 а за ним Ефименко КС 46, 1894 стр. 296 представили справу досить добре; зовсім добрий опис Грушевського VII, 203 хіба трохи пересуває хронологію. Похід обєднаних козацьких сил міг початися тільки в останніх днях жовтня. (Jsorescu ED II, 461—462).

⁸¹⁾ Heidenstein X, 307 зазначив, що все це відбулося незадовго після походу Язловецького. Вістку, що козаки готують щось великого („qualche impresa notabile“ Pierling XVI, 233) подано з Кракова 2. листопаду; 8. листопаду мали вже в Кам'янці відомості, що козаки знаходяться у глибині Молдавії (Pierling-Rački XIV, 124); Acte si fragmente I, 128; Hurmuzaki IV², 186; точні дати подав Jsorescu ED II, 477.

⁸²⁾ Jorga III, 303.

на trzech potrzebę z nim (Аароном) miawszy szczęściem znacznie doznał“; про троекратний розгром господаря, що втік ледве з невеликим числом вершників, оповідають і інші джерела.⁸³⁾

Ці бої мусіли відрізнятись своїм характером від ближче знааних козацьких битв тої епохи, як при відвороті Наливайка зпід Могилева або коло урочища Гострий Камінь (1596).⁸⁴⁾ Там козаки передовсім формували рухомий укріплений табор, який утруднював їх власну свободу рухів. Не маючи кінноти, що моглаб ударною силою дорівнювати польській, не могли козаки відважуватись на ризикові маневри. В нападі на Молдавію — інша картина. Козаки взяли за нього експромтом, вибравшись було на татар і головну їх масу складала кіннота, вже згадані „кінні стрільці“. Це дозволяло швидкі пересуни і вільне оперування у відкритім полі, а за одно доказувало, що молдавани були для козаків супротивником не більш небезпечним ніж орда. Осінній похід Лободи набуває у всякому разі тим більше значіння, що успішних акцій на велику скалю саме козацької кінноти відомо не так то багато.

Лобода з Наливайком залишилися повними переможцями. Аарон потерпівши значні втрати — мабуть перебільшені чутки говорили про 4000 побитих молдаван — кинувся тікати до семигородських кордонів. Незабаром після Цецори здобули козаки також і столицю Яси (відомість про це прийшла до Камянця 10 листопада); оден з їх загонів захопив Берлад. Про козацьку здобич ходили найфантастичніші чутки; скарб господаря, золото й срібло, які Аарон тримав у містечку Васканах біля Сучави, а підчас утечі мав закопати в землю, мовляв зрадою попали в козацькі руки. Крім того забрали вони нібито 70 гармат, 26 тисяч волів та 600 дівчат. „Волосся стає християнинові дуба“ слухаючи, що козаки виробляли у здобутій країні. Інтересна згадка про якусь вельможну дівчину, котра дісталася як трофей Лободі й відбула з ним під гуркіт барабанів та трублення труб скороспіле весілля у пристосуванні до вимог воєнного часу. Інтересно це тому, що рік пізніше подібна-ж історія повторилась Лободі зі шляхтянкою, вихованкою пані Оборської.⁸⁵⁾ Чи мав би запорожський гетьман, увінчаний лаврами стількох вдалих походів бути азартним аматором жіночого роду?

Воєнні пляни, з якими козаки вирушали в похід, неясні. Правда, Хлопницький підчас свого побуту в Москві говорив, що Військо Запорозьке хоче до зими позахоплювати важніші переправи на Дунаї, але цей свідок не дуже авторитетний. Потершись по європейських дворах він мусів орієнтуватися в тому, що інтересує провідних політиків, і міг напускати фасон. Підчас походу чулися вояцькі перехвалки про марш на Волощину та нагнання страху на сам Царгород, але чи дійсно мали Запорозжці такі далекосяглі пляни мусить лишитися сумнівним. Припущення що пляни були, але розбилися через вороже становище Аарона, яке спонукало козаків звернутися спершу проти нього, не правдоподібне. Ні в XVI ні навіть у початках XVII століття не виступало серед козаків бажання захоплювати і опановувати на стало укріплені пункти; все завершувалось тільки плюндруванням та здобиччу. Нема ніяких підстав думати, що в осени 1594 мало бути інакше — не можна зауважити сліду якогось більшого манев-

⁸³⁾ Додаток № 14; Hurmuzaki III¹, № 203; Broel-Plater II, 215; Heidenstein X, 307.

⁸⁴⁾ Куліш, Матеріяли I, 64—65; Listy, 80; Грушевський ЗНТШ XXXI—XXXII, № 13; Грушевський VII, 209—210 і 223.

⁸⁵⁾ Isopescu ED II, 475; Hurmuzaki III¹, № 203; Куліш II, 431.

ру в сторону Дунаю⁸⁶⁾ Коли йде про спробу використати успіхи політично, то це була виключно місія сотника Демковича, якого козаки послали привести розбитого господаря до присяги на вірність цісареві.

По відомостях Тойфенбаха, козаки злякались загрози з боку Жигимонта Баторія, герцога семигородського, що зберався виступити в обороні молдаван. Так це чи не так, але в половині листопада пройшли мимо Хотина, через село Степанівці, на зимові лежі на своє Поділля. Тут знову виступило все значіння цієї безпечної бази, недалекої від театру війни і досить замочної, щоби вижити велику армію. Вертаючись на Січ її треба би було розпустити по домівках, а потім на весну знову скликати з великою затратою часу. Дня 21 листопада станули козаки в Барі. Сам Лобода з Хлопцьким спинився в укріпленій та забезпеченій гарматами польській частині міста; Наливайко зі своїм почотом у кільканадцять сот коней станув у Барі чемериським, а коло 2000 козаків помістили в руським місті. Старості Струсеві мало військо загарбати на 30 тисяч таларів майна. Оришовський, відразу після поділу здобичі відійшов зі своїми людьми до Винниці.⁸⁷⁾ На загальній раді 24 листопада ухвалено виставити скрізь варту й вислати до шляхти універсали домагаючись видачі харчів. Серед привілейованого стану вибухла паніка — багато тікало з домів або принаймні висилало куди небуть далі свої родини. Безпідставними ці страхи не були: козаки не намірялися тепер заспокоїтися на одним-двох занятих пунктах, але почали поширювати свою владу далі. В Брацлаві міцно сидів їх прихильник війт Роман Тишкович; та і в інших пограничних містах скрізь знаходились елементи їм приязні й готові до організації нового способу життя. Часом вистарчав невеликий козацький відділ, щоби зворохобити населення. Саме так треба розуміти скаргу Жолкевського з 20 жовтня 1594, ще до молдавського походу, що „лотровство“ погрожує Хмельникові.⁸⁸⁾ 25 листопада заняли козаки Зіньків. Цікава уперта чутка, яка кружляла в Кракові та Львові буцімто козаки обложили і здобули Камянець. Це очевидно були фальшиві поголоски, але підставу для них мусіла дати поява козацьких відділів з їх реквізиціями в безпосередній околиці цієї кресової твердині. Могли вони і від самого Камянця домагатись „пороху, коней і кілька сотнарів олова“. Ходили також чутки, що вони сунуть під Львів. Багато поодиноких козацьких загонів розійшлося по Волині.⁸⁹⁾

⁸⁶⁾ Памятники II, 21; Acte si fragmente I, 128—129; тільки венецький посол Марко Веніер у Царгороді сповіщав про марш козаків на якусь „дуже значну турецьку кріпость (molto importante fortezza) між Силістрією й Тягинею“ Рівночасно мали чайки з військом і кіньми з'явитися на Дунаї. Але відомості цього посла звичайно дуже фантастичні. Крім коней у чайках пише він напр. тутже, що козаки захопили теж і Волощину! Все це можна прийняти тільки як цікаве свідчення переполоху, що його викликав козацький похід у Царгороді. Страх мав як завше великі очі і Турки явно перебільшували розміри підприємства Лободи (Hurmuzaki IV², 186).

⁸⁷⁾ J. Sorescu ED II, 475 — в зв'язку зі завірохою, яку вчинило Військо Запорозьке в Молдавії виникла в польських урядових кругах думка, скористатися нею і захопити для Речі Посполитої важний пограничний Хотин; Listy, 59—60; Hurmuzaki III¹, № 203 і XII, 21—22; звідки взяв Еварницький II, 127, що Лобода з Запорозжяма вернувся на Січ, а Наливайко оден залишився в Брацлаві — невідомо; в листі Острожського до Криштофа Радзивіла, що видрукувано у Куліша II, 93—94 і на котрий посилається Еварницький, нічого про відхід Лободи на Низ нема.

⁸⁸⁾ Pisma 521—522.

⁸⁹⁾ Додаток, № 11, 12, 13; Hurmuzaki III¹, № 203; Nehring, КН 4, 1890 стр. 506. Саме на цей час кладуть Еварницький II, 127 і Доманицький, 61 пограбовання маєтків Калиновського. Свідомство присутності козаків під недалеким від Гусятина Камянцем і місце замітки про цю подію в хроніці Бельського (III, 1720) промовляють за цєю думкою. Натомість хривольотичне оповідання Наливайка змушує ставити сплюскування Густинського ключа на раніший час. Одно другому не суперечить. Які небуť козацькі ватаги могли і в цей час опинитися над середнім Збручем.

Грушевський висловив був припущення, що не без впливу ефективного походу козаків наважився молдавський господар зірвати з Туреччиною і прийняти протекцію цісаря.⁹⁰⁾ Це не точно — таке рішення повзяв Аарон ще в серпні 1594. Помилку спричинило вже згадане пересунення хронології, так що Грушевський клав молдавський похід на жовтень, тим часом як він міг початися щойно в останніх днях місяця; перші конкретні вістки про нього в пограничній Кам'янці мали тільки в перших днях листопада. Церемонія прийняття Молдавії в опіку цісаря відбулася у Пресбурзі 1 листопада — виходило отже, що козаки, служачи цісареві, нападують його союзників. Вони опинились у становищі шинкового вишибайли, що довго засукував рукава та попльовував на долоні, аж нарешті, розмахнувшись, викинув за двері не того, на кого показував господар. При дворі Рудольфа II почулися на козаків нарікання, а нова румунська історіографія говорить навіть про віроломний напад.⁹¹⁾ Їм закидали, що вони не перешкодили пройти татарам, не потурбували турецьких земель, а тільки за ради добичі перетріпали сприянену потугу. Цісар навіть прислав до Жигимонта III посла Даниеля Принца, щоб скаржитися на козаків за напад на його підданого.

Однак зі сказаного раніш ясно, що козаки йшли на Молдавію в добрім переконанні, що виконують цісарську волю і це переконання не могло створитись без участі запорожського посольства, яке саме вернулося з Праги. Політична ситуація в тягу вересня й жовтня тим часом змінилася: в середині жовтня з'явилися у Празі молдавські уповноважені з визнанням своєї васальної залежності від Австрії. Семигород підтримав Молдавію, а незабаром, у листопаді, приєдналась до них і Волощина. Михайло Хоробрий та Аарон спалили за собою мости, улаштувавши різню турецького населення по своїх країнах. Але очевидно підготовляли обидва господарі свій перехід у глибокій тайні і на теренах Речі Посполитої про нього ніхто нічого не знав. Ще 17 листопада, пишучи з Кракова про напад Лободи, Комулович не виявив ні тіні незадоволення, а воно мусіло би виступити, якби в той час там вже знали про союз Аарона з Рудольфом II. Навпаки відпоручник Риму скорше зі симпатією згадує про перемогу козаків у війні, котра почалась тільки після того, коли останнім не вдалось домовитися з господарем на Турка.⁹²⁾ А прецінь же союз цих трьох потуг зі самого початку представляла папська інструкція нонському абатові як першу ціль його подорожі. Хитруючи й лаявруючи зі сторони в сторону, Аарон перехитрив сам себе і попав під козацькі мушкети. Очевидно вже вирішивши злучитися з Австрією, далі відносився він із резервою до її союзників з Низу. Козаки-ж мали перед очима його напад на воюючого з турками Наливайка і дані про зносини зі султаном після капітуляції Раабу, на які вони потім покликалися. Певно, цими зносинами

⁹⁰⁾ Вже Teutschlaender, 37—38 кинув без глибокого обґрунтування думку, що козаки вважали похід на Молдавію виконанням цісарських побажань. Відступити з Яс мав Лобода на вказівку Рудольфа II. Так само гадав Тойчлендер, що тільки козацький напад спонукав Аарона зеднатися з Австрією. Цю саму гадку висловили Еварницький II, 128 та Грушевський VII, 203; останнього ученого спонукало до цього припущення мабуть місце із Ксенополя, котрого він цитує у своїй праці „... à l'époque où Michel-le-Brave fait le pas décisif (розрив з Портою) en Novembre 1594, la position des Allemands n'était rien moins que bonne“ (I, 347). Отже тим більше вражіння мусів справити козацький похід. Але Ксенополь не згадав, що Аарон віддав від Туреччини трохи раніше ніж волоський господар Михайло Хоробрий.

⁹¹⁾ Hurmuzaki III¹, 193—194; III², 67 і 70; XII, 19—20, 23, 29 і 30; Барвінський, ЗНТШ X, 19; Heidenstein X, 308; Jorga III, 304; Studii istorice, 208; de Pace, 396—398.

⁹²⁾ Pierling-Rački XIV, 124; Teutschlaender, 37.

Аарон тільки до останньої хвилини замилював у Царгороді очи, але звідки могли козаки знати про щирість чи нещирість цього?

Описане непорозуміння виявило ще одну фатальну для зв'язку Запорожжя з цісарем обставину — неможливість відповідно швидкого контакту. Подорож Лясоти за пороги тривала $3\frac{1}{2}$ місяці. Правда, він часто задержувався й відпочивав на шляху (назад він доїхав приблизно за два місяці). Але треба було врахувати небезпеку перед польською адміністрацією, яка могла затримати по дорозі, як це трохи пізніше сталося Хлопичькому.⁹³⁾ За такий довгий час обставини змінювались, але дати на Січ нові вказівки було неможливо. Союз Священної Імперії з Військом Запорозьким не міг склеїтися по тим самим причинам, що і з Персією — брак можливості швидкого порозуміння. Шіснадцятий вік, як висловився Матюшек, був тим часом, коли широта і розсяг політичних інтересів сильно випередили технічний розвиток засобів комунікації і передавання думок на віддаль.

Можна думати, що й на цісарському дворі розуміли добру волю козаків та неможливість для них бути постійно в курсі політичної еквілібристики в середній Європі. Місія Данієля Принца виглядає більше на вирахуваний дипломатичний тяг. Польща ображалася на цісаря за те, що понад її головою заключив умову з її підданими, за яких вона уважала козаків. Цісар не хотів дражнити Речі Посполитої, бо міг надіятися, що вона таки приступить із ним до протитурецького союзу, тим більше, що сам Жигимон III виразно схилився до прихильної Габсбургам політики. Напад козаків на Молдавію давав зручну можливість заманіфестуватись на зовні буцім то навіть ворожнечею з ними і тим змити зі себе пляму неляляльного поведіння супроти сусідньої держави. Але що це було про людське око свідчить уже обставина, що приймаючи Аарона в підданство рівночасно вислав Рудольф II йому листа, доручаючи порозумітись з козаками. Що цісар першого листопада 1594 сам ще не міг знати про подвиги Лободи в Цедорі і Ясах, справи не міняло: Австрія систематично працювала над об'єднанням можливо більших християнських сил проти турків і не збералась приймати погрому Молдавії дуже до серця. Пізніше Рудольф II вповні задовольнився виясненням козаків, які валили вину за цілий інцидент на несталисть Аарона і ласкаво прийняв Демковича з його місією, хоч вона явилася муштардою по обіді. Австрійське правительство готово було повірити навіть версії, що не Запорозжя а інші козаки „об'єднані з польськими шляхтичами“ (*uniti con nobili Polacchi*) нищили Молдавію. Та це було очевидне спихання всієї відповідальності на Наливайка й Оришовського, які обидвоє відігравали у цім поході лише підрядну ролю. Воно походило певно від низової старшини і служило свідоцтвом, що служба цісареві і далі ще являлась для неї дуже бажаною. При такій обосторонній добрій волі не диво, що козаки знов дістали від австрійського правління заохоту до співпраці зі зворожобленими проти Туреччини володарями і слідували їй.⁹⁴⁾ Наливайків, вже стільки цитований лист виразно свідчить, що і весняну кампанію 1595 почали козаки на спонуку з Праги; на зимових лежах у Барі й Брацлаві відвідували їх, згідно з повідомленнями нунція Маляспіні, австрійські емісари.⁹⁵⁾ Цісар, очевидно, не

⁹³⁾ Додаток, № 13, 17, 18.

⁹⁴⁾ Hurmuzaki XII, 29—30; Куліш II, 429—431 — видрукуваний тут „*Pragraf z listu Demkowicza setnika posła do Wołoch*“ передрукував, очевидно не знаючи про це опублікування Масігрек, 12; дипломатичну конвенційність цісарських скарг на козаків перед польським сенатом збагнув вже Jsorescu ED II, 468 і 472; Grabowski, 388; Teutschlaender, 37—38.

⁹⁵⁾ Broel-Plater II, 215 „...abowiem za pisaniem do nas Jego Cesarskiej Mości...“; S a s, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 199.

хотів позбуватися вправного і на європейські відносини незвичайно дешевого війська. „Коли взяти на увагу великі фінансові труднощі цісарського двору, трудність зібрати найпотрібніші гроші для війська в північній Угорщині, настирливість з якою цісарські послі добивались і найдрібнішої допомоги від чужих володарів — тоді побачимо, що обіцянка Хлопіцькому 15000 гульденів, а потім дальших 50 тисяч свідчить дійсно про незвичайні надії, які тоді покладались у Празі на допомогу козаків“.⁹⁶⁾

Поки точилися всякі дипломатичні переговори та підготування до весняної кампанії, хазяйнувало козацтво на Україні, не дбаючи за розпуку шляхти. Дня 9 грудня бурхливого 1594 року явилась перед їх Королівською Милостю депутація лементуючих нобілів руських земель. Вони скаржились, що козаки діють їм шкоди гірше ніж турки та ще й прикриваються орлами найвищого володаря християнського світу. З козацького боку справу представляли не так драстично; про цю зиму згадав Наливайко тільки делікатно „i tameśmy się koniom zastarzeć nie dali“. Але якраз наливайківці відзначилися під оглядом видушування стацій та драч з мирних обивателів: 70 сільських отаманів князя Острожського і 5 його містечок — Костянтинів, Любартів, Острополь, Кузьмин та Красилів — присягали „на попаленю тых маєтностей от Татарына и спустошенью от козаков“. Що з цих гріхів припадає саме на рахунок Наливайкових вояків ствердити, очевидно, не можливо.⁹⁷⁾ Відомо однак про перебування їх у Острополі в кінці лютого 1595, а з другого боку — на Лободу таких великих скарг ніби не було. Той самий Острожський хвалить Запорозжців, що „спокійно заховувалися у всім супроти мене і моїх підданих, зокрема пан Лобода, прагнучи зі мною приязні“. Приятельський афект статочного запорожського гетьмана супроти некоронованого володаря Волині не міг би врятувати княжих маєтностей від розсипаних по окремих селах і фільварках козаків. І коли на їх грабунки і надужиття скарг не було, то це свідчить лише, що дисципліна у війську Лободи була вища ніж серед Наливайкової збиранини. Обставина, що інша шляхта скаржилася на козаків взагалі, цього ствердження не ослаблює. Безсумніву фаворизував козацький провід панів австрійської орієнтації. На цю саму добу припадають подарунки Наливайка галицькому підчашому Тарановському. Але краще здисципліноване військо розбіралось кого можна грабувати, кого ні, озброєнаж збиранина, не дивлячись на тактику свого вождя, грабувала всіх.

Їх королівська милість поставилася до скарг шляхти на цей раз дуже стоїчно. Справді сенат кусоче відповів на жалі цісаря з приводу кривди заподіяної Ааронові і вказав на те, що під австрійськими прапорами козаки викидають шляхту з домів і захоплюють королівські фортеці, але вияви невдоволення міродайних польських сфер цим і обмежились. А королівський універсал шляхті у відповідь на лемент з приводу розігнання брацлавських судових рочків виглядав просто на кпини...⁹⁸⁾ „dla odszukania i wethowania praw, szkod i maietnosci, takze pobicia i rozliania krwi ich, uprzejmie i wiernie wam tho zalecamy, ktorych sumnienia, rozsądku i bieglosci dobrze swiadomi iesteshmy abyscie im przed sobą stanąć i thego Nalewaika u inszych swowolnikow stawic kazali i kogokolwiek z nich dostawszy pilną inquisitią o herstach i iesliby iakąkolwiek otuchę i pomocz od kogo mieli, iako nasz tho zachodzi uczynili, a takowych buntownikow

⁹⁶⁾ Matoušek, 230.

⁹⁷⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 19; Hurmuzaki XII, 29—30; Broel-Plater II, 215; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 8—9; Куліш II, 435; Volumina legum II, 357; Любартів — давня назва Любару над Случею, пор. Słown. Geogr. V, 375 та Tomkiewicz, Roczn. Woł. II, 30.

⁹⁸⁾ Hurmuzaki XII, 19—20; Куліш, Матеріяли I, 20—21.

swowolnikow wedlug zaslug ich karali i karac kazali..." В перекладі на трохи ляконічнішу і модернішу мову це значило, що

... волка тут властна овца

Не розбираючи лица

Схватить за шиворот и тотчас в суд представить".

Серед сенаторів не бракувало прихильників рішучих заходів і послання кварцяного війська на Поділля. Але річ була в тому, що цього війська (воно стояло над Карпатами надіючись повороту татар) майже не було: старий Острожський слушно сумнівався чи 2000 жовнів дадуть собі раду з 12 тисяч козаків. Кварцяні остаточно не з'явилися взагалі.⁹⁹⁾ Пояснення для пасивності короля дає данціська реляція з 11 січня 1595: вона повідомляє про результати нарад, які мав Жигимонт III у Прошовицях з кількома значнішими сенаторами, як каштеляном краківським Янушем Острожським, своїм новим улюбленцем воеводою люблинським Миколою Зебржидовським і представниками міста Кракова. Звертає увагу, що всі відомі учасники наради (крім хіба воеводи краківського Миколи Фірлея?) належали до прихильників Габсбургської політики. Результатом цих сходин у пункті щодо козаків постановлено „не занадто суворо з ними поводитися, тим більше, що можливо в майбутнім буде потрібна їхня допомога“. Постановлено тільки писемно упізнати їх, щоби далі не сваволили.¹⁰⁰⁾ Певне була така ухвала не без зв'язку з австрофільським наставленням короля. Характерно, що у Прошовицях не було упертого ворога Габсбургів першого сенатора держави великого канцлера та коронного гетьмана Яна Замойського. Для чого мала би незабаром знадобитися козацька поміч? Розрахунки на неї дуже нагадують міркування Лясоти щодо можливих внутрішніх заворушень у Польщі. З боку козаків видно теж неначе вихід назустріч королівським плянам. В кінці січня прислали вони до двору посольство, яке, чи не на відповідь на ті упізнання — вибачалося з приводу скарг, що були наплили на їх поведінку. Рівночасно пропонували козаки королеві службу проти ворогів.¹⁰¹⁾

Підсумовуючи все це треба визнати, що взимку 1594–1595 відносини між правительством і козаками були зовсім не погані. Лемент покривдженої кресової шляхти не досягав королівських вух. Безрезультатними залишилися дальші альярми, які зчинили у Кракові посланці з України, буцімто козаки йдуть на Київ. Їх прохання послати туди для оборони Жолкевського виконане не було. Король обмежився плятонічними обіцянками потягнути козацтво до відповідальності. Так само, хоч і вчинено суд над Хлопцьким, який попався в руки органам влади, але й він знайшов незабаром можливість утекти.¹⁰²⁾ Відносини Жигимонта III до козаків мусіли зіпсуватись аж пізніше.

Поїздка Демковича, як уже було згадано, запізнилась. Але навязаним дипломатичні зносини продовжувались цілу зиму. Піддаючись цісареві мусів Аарон пообіцяти йому вступити в союз із козаками. З другого боку звелів Рудольф II і козакам йти на допомогу придунайським християнам. Аарон повідомив Запорозжців, що готов забути заподіяні йому крив-

⁹⁹⁾ Hurmuzaki XII, 21–22; Куліш II, 432–433; Sas, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 63 зовсім голословно твердить, що тільки натиск кварцяного війська змусив козаків знову залишити Поділля.

¹⁰⁰⁾ Додаток, № 10.

¹⁰¹⁾ Додаток, № 11; пор. теж повновластя волинської шляхти своїм депутатам на сойм у справі поскромлення козацької сваволі; Grabowski-Przeddziecki II, 155; про зносини Жигимонта III з Габсбургами пор. V. Letošník, 293–314.

¹⁰²⁾ Додаток, № 17.

ди та запросив їх на свою службу, пропонуючи місячно по 2 угорських золотих на душу. Цю вістку прийняла європейська суспільність так, немов би козаки по своїй волі розпоряжали молдавським господарським стільцем, і доставши від Аарона великі дарунки, знову інтронізували його. Дійсно господареві не залишалось іншого вибору, як тільки проявити великодушність. Зірвавши з Портою він спалив за собою мости, зрубавши голови прибулим до нього султанським послам і наказавши вистинати всіх турків у своїй державі (жовтень 1594). Тепер він потребував сил для небезпечної війни. Правда, майже одночасно з ним довершив свій розрив із Царгородом господар волоський Михайло Хоробрий, а обом їм прислав допомогу Жигимонт Баторій герцог семигородський (формально до союзу з Австрією приступив він тільки в січні 1595).¹⁰³) Та положення всіх трьох володарів було досить тяжке: їх землі оточувались майже докруги турецькими володіннями (Угорський Низ, Сербія, Болгарія, Добруджа, південна Бесарабія). Розірвати ворожий перстень можна було наступом у бік Чорного моря. Для цього треба було здобути турецькі опорні пункти в тих краях. Вигодою союзників було те, що вони заскочили Порту несподівано, але таку несподіванку треба було використати як найповніше. Не диво що й Михайло Хоробрий і Жигимонт Баторій навперейми звертались до козаків, запрошуючи їх до себе на допомогу. Переговори однак більше торкались числа козацького війська та деталей заплати, а не принципової згоди. Що зимуючі на Поділлі відділи візьмуть участь у боротьбі з ворогами святого Хреста було для всіх відразу самозрозуміло. Очевидно запорожська старшина і далі розголошувала свій союз із Австрією. В першу чергу мусили козаки показати себе на найближчій і найбільше знайомій військовій театрі — у південній Бесарабії.

Воєнні дії почались уже зимою. Невеликі відділи козаків брали участь у шарватках з татарськими загонами. Джерела згадують за їх участь в успішній для Михайла сутичці при Шерпетешті (16 лютого).¹⁰⁴) Але все це були лише дрібні поодинокі ватаги, які на власне ризико шукали найму в чужині. Головні козацькі сили в перших днях лютого, після більше ніж двохмісячного побуту в Барі, рушили не на Молдавію, а в протилежнім напрямку на Винницю і Брацлав. Цей рух викликав нову паніку серед шляхти; побоювались навіть за Київ.¹⁰⁵) Але так далеко козаки не пішли; страхи були видимо перебільшені. Вже 21 лютого повернули вони на „поле Білгородське“ про що Лобода повідомив князя Острозького. Як певне виправдання свого походу перед міродатними чинниками Речі Посполитої звучать козацькі вияснення волинському магнатові, що Аарон, розташувшись біля Лопушної, перегородив дорогу до Польщі татарам, котрі згромаджувались в районі Акерману. Туди під Лопушну мав козаків кликати і Михайло Хоробрий. Наливайко однак цим разом не відразу пішов із Січовиками, а посунув до маетку Острозького на Волині. В кінці лютого опинився він у Острополі, який кілька днів сильно пліондрував. „Drugiego Kosińskiego Pan Bog na mnie przepuszcza“ скаржився старий князь.¹⁰⁶)

¹⁰³) Куліш II, 429—431; Hurmuzaki III¹, 193, 199—200, 206, 224—225, 227 і 472—476; XII, 23—24, 26; Jsorescu ED II, 465; Macurek, 6; Fessler-Klein IV, 28 підкреслив у заключенні згоди між Молдавією та Військом Запорозьким теж значіння посередництва Семигороду; Goos, 226—235; Acte si fragmente I, 143 — називає як цифру козацької платні в липні 1595 по 6 таларів місячно на душу.

¹⁰⁴) Hurmuzaki III¹, 225—226 і 467 (... sotto nome di Cosacchii passorono in Bogdania ...); Jorga III, 306.

¹⁰⁵) Додаток, № 15; Куліш II, 431—433; Archiwum Sapiehow I, 100; Sas, Przegl. Powsz. 63, 1899 стр. 64 вважав, що козаки рушили на Молдавію під натиском Жолкевського та його кварцяних. Це твердження не підперте як слід джерелами.

¹⁰⁶) Куліш II, 429—435.

Аарон пробував у лютім місяці 1595 облягати Тягиню, але врешті-решт обмежився тим, що поплундрував околиці її та Акерману. В польських кругах мали відомості про поважні невдачі його в боротьбі за південну Бесарабію. Чи були вони правдиві, чи ні, у всякому разі одночасні успіхи Михайла Хороброго та прихід козаків їх вповні зрівноважили. Незабаром, ще у першій половині березня, прибув і Наливайко. Розрив його зі Січчу продовжувався таким чином недовго, але він лишився симптоматичним, як ознака того, що бувший слуга Острожських почував себе вже певніше і міг розпочати свою еманципацію зпід зверхности Запорожжя. З минулорічних переговорів доводиться висновувати, що залежність ця була досить обтяжливою. Загальна чисельність козацького війська на Молдавії мусіла отже досягти цифри з осені 1594; Острожський рахував їх на 12000, інші джерела, розуміючи перебільшуючи на 15—16 і навіть 20 тисяч.¹⁰⁷⁾

Десь коло половини березня оточили значні козацькі сили з Лободою на чолі Тягиню. Місто було здобуто й зруйновано, але в замку турки тримались міцно. Обороняв фортецю видимо з хистом і зручно родич татарського хана Ахмет. Приступи залога відбивала; „ale im dobilo u Tehinie, gdzie popiwszy się przupuszczili do szturm“ писав Бельський про козаків, а данціський звіт теж дає підстави здогадуватись якоїсь халепи при облозі. Згідно з іншими даними не мали козаки кріпосної артилерії і тому не могли розбити мурів. Облога затягнулася більше ніж на місяць; на допомогу, десь у перших днях квітня з'явилися семигородські та волоські відділи, але й вони не поправили діла. Розуміється не всі козацькі сили зв'язалися цією облогою. З листа Наливайка до короля видно, що з під Тягині рушив він на Акерман, поруйнував місто й знов нічого не вціяв замкові. Звідсіля звернувся Наливайко під Килію, котру теж штурмовано „zamku mocno dostawali; jakożbyśmy byli i wzięli, byśmy się na niezgodę zazdrość węgierską i wołoską nie oglądali, która nam wszędzie i na przeszkodzie wielkiej była“ писав Наливайко і цим розкрив ті повні взаємного недовіря відносини, які звичайно характеризують кожную коаліцію. Зате зруйнували і пограбували козаки всю південну Бесарабію та дельту Дунаю.¹⁰⁸⁾

Облога Тягині, хоч і тяглася на протязі мало не цілої весняної кампанії 1595, не перешкодила Наливайкові братися і за інші підприємства. Де находився весь цей час Лобода — точно невідомо. Великі відділи, очевидно січового козацтва, взяли участь у воєнних акціях Михайла Хороброго та семигородських полководців і то зі значно більшим успіхом ніж облягачі Тягині. 22 березня збірні війська здобули штурмом Ізмаїл, де в їх руки попала велика здобич, особливо гармати. В місті залишилась залога з 2000 волохів. Десь коло цьогож часу здобуто недалекий Браїлів. Виключно козакам приписується погром татар і турків біля

¹⁰⁷⁾ Listy, 61—62; Куліш II, 429—433; Hurmuzaki III¹, 225—228, 232; IV², 186—192; XII, 26.

¹⁰⁸⁾ Додаток, № 16; Hurmuzaki III¹, 227—231; XII, 26, 40, 48; Acte si fragmente I, 138—141; Broel-Plater II, 216; Heidenstein X, 314—315; Bielski III, 1723; Bohomolec, 143; Jorga III, 306; про двоєкратну облогу Тягині прямо говорить венецький посол у Царгороді, але вже було вказано на непевність цього джерела (Hurmuzaki IV², 201). Ці звіти співішають і про падіння Тягині і про якісь великі морські та сухопутні операції донських козаків (Moscoviti) за які крім того ніде не чуто. Характер деякої правдоподібности мають дуже вже уперто повторювані Венеціанцем вісті про появу козацьких чайок на Чорнім морі як в осені 1594 так і на весну 1595, коли вони з'явилися перед Акерманом (Castel bianco che è all' intar del Danubio — знову перепутано або Дунай з Дністром, або Килію з Акерманом); там здобули вони 4 турецькі галери та нападали на місто (Hurmuzaki IV², 186, 193, 199, 201).

Ісакчі та здобуття й спалення цього міста. 6000 мусульман мало нібито лягти трупом, а здобич обраховували у зовсім нереальних планетарних цифрах — 200 тисяч волів та 400 тисяч корів. З того що Наливайків лист про цей видимо досить значний успіх мовчить можна його приписувати Запорозцям Лободи. Вище по Дунаю допомогли козаки вже з зими при виплюндруванні Гіршови, Силістрії, Рушуку та здобутті Нікополю. Поодинокі загони перейшли на південний беріг Дунаю та доходили до Балканських гір та Софії. Зокрема про козаків при цьому подавано, що вони об'єдналися з болгарськими повстанцями проти турецького режиму. Не бракує оповідань і про їх звірства. Ще зимою 1595 відділи козаків та семигородців вдерлися до татарської Добруджі й мали примушувати татарських жінок їсти їхніх власних засмажених дітей. Рівночасно одначе в результаті цього походу звільнено з неволі буцім то аж 4000 християнських невольників.¹⁰⁹⁾

Як подає Наливайко, взаємна зависть союзників довела до розпаду коаліцію. Зрозуміло, що минулорічні порахунки козаків із молдаванами лишались занадто свіжими в пам'яті одних та других і взаємна присяга на вірність, яку склали союзники перед початком походу на Тягинським полі помагала не багато. Десь коло Великодня відділились козаки (а може лише наливайківці) від румунів і святами відпочивали в долині Ялпугу. Православний Великдень припадав того року на 20 квітня; після подався Наливайко знову на Поділля улаштувавши свою головну квартиру на цей раз у Пикові. Закордонні звіти оповідають справу інакше. Недовіря й підзорливість панувала також і між поодинокими господарями. В перших днях травня угорська ґвардія Аарона сама арештувала його а на господарський стілець посадила одного з воєначальників Стефана Розвана, з походження цигана. З козаками новий господар договоритися не вмів або не хотів і вони повернули додому. Ця остання вістка принаймні не зовсім правдива: багато козаків залишилось не лише в війську Михайла Хороброго а навіть у Розвана.¹¹⁰⁾ З кінцем травня рахували їх на Волощині 7000 і це мусіли бути в першу чергу Запорозці, бо вся армія Наливайка находилася в цей час на Поділлі. Козаків згадувалось і в дальших боях Михайла Хороброго з турками літом 1595; брали вони участь і в православній румунської історіографією баталії при Калугарені 23 серпня.¹¹¹⁾ Сам Лобода, після скинення Аарона, мав вибратися на татарські землі, отже кудись до берегів Чорного моря. Відомість, що козаки коло цього часу опанували Очаків розуміється неправдива, але вона приблизно вказує ті околиці, куди обернулась войовнича енергія низового лицарства. У всякім разі на Україні про якісь значніші їх сили аж до кінця літа нічого не чути. Лист Саська до старости кам'янецького Яна Потоцького, датований з Пикова 3 серпня дозволяє думати, що допіру тоді знайшлася на Поділлі знову більша кількість січовиків.¹¹²⁾

¹⁰⁹⁾ Hurmuzaki III¹, 199, 230—234, 499; III², 95, 99, 101, 109, 112; XII, 26, 40, 45—48; Acte si fragmente I, 139; вістка про здобуття Браїли в початку грудня 1594 (Acte si fragmente I, 130) передчасна; тоді певно лише поплундровано околиці міста; Broel-Plater II, 216; Куліш II, 435; Макушев Сл. сб. III, 3—4; Huber IV, 387—388.

¹¹⁰⁾ Hurmuzaki III², 109, 112 і 499 — Лобода з 11 тисячним військом „si trova alli confini de Tartari; Hurmuzaki XII, 26 і 47; Broel-Plater II, 216; Archiwum Sapiehow I, 113; Bielski III, 1732; козаки згадуються напр. при здобутті Нікополю, яке Jorga III, 306 датує днем 10. червня.

¹¹¹⁾ Jorga III, 311; Macărek, 9.

¹¹²⁾ Listy, 63; Acte si fragmente I, 142; Jsorescu ED II, 492; Лобода появляється тільки десь у другій половині серпня знову на Поділлі, пор. Bielski III, 1729; про захоплення козаками Очакова говорять Йорґа (Studii critice, 210—211), але він сперається при цім тільки на дуже непевну венеційську реляцію. Якесь захоплене

Результати союзної кампанії з весни 1595 здавались на перший погляд блискучими. Їх війська переходили без перешкод у всіх напрямках великі обшари земель над нижнім Дунаєм. Але майже всі значніші фортеці залишились у турецьких руках: Відін, Джурджа, Силістрія, Гірсова, Килія, Тягиня, Акерман забезпечували і даліше контролю Порту над лініями Дністра та Дунаю й лишались опорами її панування. Влада господарів над розсяглою територією без фортець лишалась зовсім ефемерною; вона могла бути втрачена знову ще скорше ніж здобута. Военні підприємства християн вилились у звичайні грабіжні походи більших розмірів. Семигородці, волохи, молдаване чи козаки — всі в однаковій мірі не виявили здібності до систематичної обложної війни, котра в тодішній стадії воєнного уміння єдина могла забезпечити тривале опанування території. Козакам з цього робити закиди доводиться ще найменше; вони йшли в чужу країну для здобичі і під цим оглядом могли пишатися повним успіхом. Але всетаки доводиться констатувати слабе технічне заосмотрення їх, яке виявилось у браку важкої артилерії при облозі Тягині. У їх спільників справи одначе теж не стояли краще; противно, поміж ними мусіли козаки ще виділятися своїми боевими якостями. Інакше годі собі пояснити, чому такий видатний у воєнних справах володар як Михайло Хоробрий дбав позискати собі їх допомогу. Лист його до Війська Запорозького з весни 1596 наглядно свідчить, яку вагу покладав волоський господар на його поміч. Цей зв'язок Михайла з козаками потягнувся і після Солоницької катастрофи аж до гетьмана Самійла Кішки, коли січова політика зовсім змінилась.¹¹³⁾

Першим виразним наслідком весняної кампанії був повний розрив Наливайка зі Січчу. Минулого року зі закордонними політичними чинниками переговорювало Запорожжа і вже від себе трактувало далі з Наливайком. В результаті весняних маршів по румунських землях мали ширші маси козацтва змогу прийти у безпосередню стичність із чужими володарями. Підприємливий кондотієр очевидно використав обставини, щоб через голову запорожської старшини вступити в переговори з володарем семигородським, а можливо і зі самим цісарем. Принаймні Наливайко твердив, що вирушив він на Угорщину „за pisaniem do nas od cesarza Jegomości chrześcijańskiego“.¹¹⁴⁾ Такі самотійні переговори, а надто цісарський лист, розуміється сильно скріпили його становище. Дарунок ерцгерцогської корони був з боку Габсбургів признанням певної відрубності Наливайка, з яким можна було пактувати окремо. Його амбіції почали вже сягати начальства над усіма козаками і підпорядкування собі Війська Запорозького. Десь у другій половині травня вирушив він мимо Сучави, крізь Косів та Бистрицю до Семигороду. Європейські звідомлення подавали чисельність його війська на 5 навіть 9 тисяч, але певне ближчі до правди вістки московські, що рахували наливайківців на 2 тисячі.¹¹⁵⁾ Про їхні подвиги на угорським театрі війни не чути багато. Відомо, що прихід козаків ви-

козаками у Турків місто названо там „Ossai“, але нічого не вказує на те, що цю назву можна би застосувати до Очакова. Скорше мають всі дані документу ціхи недостовірності (Hurmuzaki IV², 201).

¹¹³⁾ Listy, 76—77; Heidenstein XII, 352; варто згадати, що може мимоволі виявився Михайло Хоробрий союзником козаків і підчас війни з Річчу Посполитою 1596 р. З огляду на його ворожнечу до настановленого Замойським молдавського господаря Могили не міг Жолкевський вивести і вжити проти козаків тих польських військ, що стояли в Молдавії (Listy 69—70).

¹¹⁴⁾ Broel-Plater II, 216.

¹¹⁵⁾ Broel-Plater II, 218; Hurmuzaki III¹, 240; III², 138; XII, 72, 76—77; Памятники II, 294, 368—369, 379; Heidenstein XI, 327 — згідно з іншими даними проходили наливайківці біля Токаю.

кликав серед семигородців паніку, бо населення приняло їх за татар. Їхні грабунки в околицях Кежмарку мали на деякий час унеможливити зносини з цим містом. Для кінця XVI століття це було би в порядку річей для кожного війська. Козацький батажок сам висловлювався більше з фасоном, мовляв служив він „na żadne pieniądze, tylko z samej naszej chęci gycerskiej czas nie mały“. Знаючи стан тодішніх австрійських фінансів можна легко повірити, що йому не заплатили, але згідно з поняттями людей живучих з війни, тим більше чулися вояки в праві винагородити себе самі. Інтересніші відомості про переговори Наливайка з ерцгерцогом Максиміліаном — про них згадувано вже у попереднім розділі. Сам він свідчив, що повернувся з Угорщини, ствердивши інтриги сновані проти його королівської величності. Але вже не раз згадувалось, що лист цей писаний з виразною метою очистити себе від усяких закидів. Носив же рівночасно Наливайко у своїм таборі корогву подаровану Максиміліаном. Амбітний кондот'єр давав оферти на всі сторони, чекаючи де клоне і де вдасться найвигідніше примоститися.¹¹⁶⁾

Другим наслідком весняної кампанії 1595 було очевидне охолодження січової старшини до цісарської служби; його можна виразно простежити саме в часі, коли відносини Наливайка з Австрією нібито затісняються. Ріжні джерела вказують на погіршення відносин поміж Запорожжам і наливайківцями, але годі бачити в цьому причину розриву з цісарем.¹¹⁷⁾ Розриву взагалі не було: скорше всього обидві сторони повільно перекопувались у неможливості взаємного зв'язку і керуючись своїми ближчими інтересами починали шукати вигідніших для себе партнерів. Регулярний обмін послами був неможливий, а з тим і координація взаємних зусиль; вже погром Молдавії в осени 1594 належав до таких непорозумінь. Самі чутки про военні дії доходили до союзника зі спізненням у кілька місяців. Часто були вони взагалі неправдиві, але спростувати їх не було можливості. Характерне під цим оглядом повідомлення, що його передавав 3 жовтня ерцгерцог Матвій з Ірану, буцімто козаки разом із Замойським вдерлися до Молдавії, вигнали Розвана, а настановили нового господаря.¹¹⁸⁾ Ерцгерцог з точки погляду австрійських інтересів означав таке поступовання як шкідливе (*schädliche Vorhaben und Practica*) і розуміється імперське правительство мусіло витягати з цього свої консеквенції. Тим часом це була, як ще буде показано, неправда. У поході Замойського козаки участі не взяли. Як клейнод продовжувало Військо Запорожське зберігати цісарські корогви, але ближчі справи невідклично відтягали його увагу від далекого цісарського мавстату.

Запорожська політика від літа 1595 обертається в сторону ніби налагодження добрих відносин із Річчу Посполитою. Довгий зимовий побут на Україні видимо припав до вподоби козакам — вони явно засмакували собі лежати на теренах Речі Посполитої. Головна маса жадного здобичі вояцтва щораз більше переливається на Волинь, Київщину й далі на північ у Білорусь, побираючи стації, легковажачи шляхетські привілеї і не турбуючись боротьбою з ворогами святого Хреста. Вже весною загон Полоуса замість іти до Молдавії розгосподарився над нижньою Прип'яттю.¹¹⁹⁾ З титулу

¹¹⁶⁾ Hurmuzaki XII, 107; цікаво, що якісь зв'язки з козаками зберіг Максиміліан і пізніше, навіть у часах після Солониці. Ще підчас свого остаточного формального зречення з претензій на польську корону („*jurament*“ 1598) пропонував він московському цареві дальші таємні зносини в напрямі через Молдавію—Семигород за посередництвом „дніпрових козаків“ (Hirn, *Ergänzungsbd.* IV, 273).

¹¹⁷⁾ Памятники II, 294; Heidenstein XI, 327.

¹¹⁸⁾ Hurmuzaki XII, 115.

¹¹⁹⁾ Арх. Сб. VII, 64—65; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 26; Listy, 89.

„запорожського гетьмана“ яким підписувався Полоус не видно, щоб він признавався до якого будь ерархічного зв'язку з іншими козацькими організаціями. Де далі таких свавільних, на власну руку діючих, загонів ставало все більше; такий оборот справи мусів довести до конфлікту з польською державою. Але козаки, представляючи всі лежі й побори як своє право, як платню належну їм за їх військові послуги старалися затримати супроти вищих державних дигнітарів (вже й протигабсбурської орієнтації) тон покірної улеглости... „prosimij, nieracz WM. nasz Msciwij Pan na nas zato obrażać. A chleba soli wtijm tu kraju zabraniać nieracz, gdiżechmij nie jest przeciwni zwierzchności Jego Król. Mci naszego Msciwego Pana, tudzież ij rozkazaniu WMci“ писав Лобода канцлерові Замойському.¹²⁰⁾ Той самий дух віє і з листів інших козацьких проводирів. Слідом за Січчу цю ж політику пробував почати Наливайко ще прибавляючи запевнень у вірності й відданості і навіть даючи зрозуміти, що дасть себе вжити проти Запорожжя. Рівночасно однак бутне і певне свої сили козацтво не вважало потрібним дуже рахуватися в дійсності з тими самими маґнатами, яким посилалося покірні листи. Довго втриматися ця політика не могла.

На оферту Запорожців ворожому до них канцлерові виглядав той маловідомий похід Лободи на татар з літа 1595. Подібним запобіганням треба вважати відомості про пляни орди, що посилав Замойському Сасько.¹²¹⁾ Та ще рівночасно прийшло до дальших терть. Скориставшись відходом Наливайка на Угорщину змусив у кінці травня Жолкевський на чолі коронного війська місто Брацлав до капітуляції перед своїм старостою Струсем. Міщане видали його підстарості Станиславові Ястрембському замок з гарматами й припасами. Вимушена покора лишилась хвилиною. З повертаючими з Молдавії козаками знову запанувало у Брацлаві народовластя під проводом все тогож війта Романа Тиковича, який на весну слідуячого 1595 року, підчас наступу військ Жолкевського заплатив за свою уперту завзятість життям.¹²²⁾ Ще виразніше виступив розпір між тоном козацьких листів та їх самовольною поведінкою підчас осіннього походу Замойського на Молдавію з ціллю інтронізувати там ставленика Польщі Єремію Могилу. Канцлер діставши несподівано 15 серпня вістку, що татари переправились через Дністер коло Акерману, закликав до помочі проти них Лободу. Та козаки домагались наперед грошей і сукна, тоді як Замойський уважав, що вони своєю службою мусять собі взагалі спершу заробити прощення за свої свавільства. На це вони не пристали „bo nieufali Kozacy naszym“, як зазначив польський хроніст. Лобода лишився спокійно на Поділлі і тільки згодом, коли поляки вже війшли на Молдавію, посунувся і собіж туди та почав плюндрувати околиці Тягині. Зокрема сильно мав потерпіти Оргіїв. Але Замойський виступив рішуче і пригрозив трактувати козаків як вороже військо; щоб не доводити до одвертого розриву ці останні знов вернулись назад.¹²³⁾

Так само і Наливайко вертаючись з Угорщини десь у кінці серпня або на початку вересня послав Замойському до Молдавії листа, пропонуючи свою допомогу. Але той від пропозиції відмовився, маючи на увазі більше дипломатичну акцію. Пройшовши мимо Львова, Наливайко скерував своє військо на Луцьк, з якого взяв великий окуп, а звідтіля знов вернувся на Поділля. На цей час — ранню осінь 1595 — припало спустошення Шаргороду і інших надгрянничних маєтків канцлера, яке сучасники

¹²⁰⁾ Listy, 65—66.

¹²¹⁾ Heidenstein X, 316; Bielski III, 1728—1729.

¹²²⁾ Антонович, КС 55, 1896 стр. 2—5; Listy, 73—74.

¹²³⁾ Script. rer. Pol. VIII, 117; Hurmuzaki III^a, 141—142; Heidenstein X, 319; Bielski III, 1729.

приписували спеціальному озлобленню козаків проти Замойського.¹²⁴) Навряд чи слушно: скорше були це звичайні лежі, право на котрі приписували собі козаки. Очевидно до поправлення відносин вони ледве чи причинились. А вже коли Наливайко, поповнивши свої ряди новими добровольцями, улаштував величезний грабіжний похід через цілу Білорусь — Слуцьк, Копиль, Бобруйськ аж до Могилева, коли Лобода захопив Овруч і рушив на Волинь а Шаула розгосподарився на литовським Задніпрю то збройна протіакція Речи Посполитої стала необхідністю (кінець 1595).

Таким робом не дивлячись на куртуазійну переписку весь час у тягу 1595 року козацько-польські стосунки погіршувались. Право леж і поборів з населення мало не на всіх „руських землях“ Речи Посполитої, яке присвоювало собі козацтво, видавалось урядовим кругам незвичайним зухвальством. Вже в кінці лютого, коли до Кракова прийшла перебільшена вістка про рух Лободи й Наливайка на Київ, обіцяв король наказати Жолкевському перешкодити їм у цьому і покликати до суду тих, що підтримували козаків.¹²⁵) В літі долучилася до цього безвислідна експедиція Жолкевського на Брацлав, в осени — сплюндрування Шаргороду, зимою контрибуції та грабунки на північній Україні та на Білоруси. Підписуючи договір із кримським ханом під Цецорою 21 жовтня 1595, Замойський вже урочисто проголошував „Z strony kozaków pokazało się to, że są Koronie polskiej szkodzić, iż siła majątności poddanych Króla Jego Mci poszkodzili, dla czego ludzie i wojska Jego Kr. Mości na nich pójdą“.¹²⁶)

Фатальною для козацтва була обставина, що воно не зуміло стати організаційним цементам для протишляхотських елементів. Зокрема на показаченій Україні, на такому Поділлі, були дані улаштувати тривкий новий суспільний лад. Але в масі були козакам такі ідеї чужі. Серед них покутувала ще та сама філософія, що й у вісімдесятих роках XVI століття „поки жита поти й бита“. Козаки хотіли прогодувати себе, але не уяснили як слід своїх обов'язків супроти країни, що їх годувала — дати їй лад і безпеку. І тому їх побут на населених землях виливався в ряд розбишацьких нападів на мирні господарства. Серед них видимо не було ні одной видатнішої постаті з ширшим політичним світоглядом, яка зуміла б одушевити вояцькі маси ідеєю вищою ніж погранична жандармерія, яку проектував Наливайко.

Прихильний Габсбургам Жигимонт III поблажливо дивився на козацькі лежі, поки вони являлись лише коротким відпочинком війська чинно заангажованого на допомогу цісареві. Але коли ці лежі ставали все довші й прибирали щораз більші розміри, а рівночасно участі в боротьбі з невірними ставало все менше, то остаточно мусіло королівське правительтво виступати в обороні країни й устрою, з яким воно було зв'язане. Можливо змінились і плани, котрими керував Жигимонт III зимою 1594—1595. Так дійшло до конфлікту закінченого різнею на Солониці.

¹²⁴) Broel-Plater II, 216; АЮЗР III¹, № 23; Памятники II, 294, 368—369, 379; Bielski III, 1743; Bohomolec, 146—147; Słown. Geogr. XI, 802; Sas, Przegl. Powsz. 56, 1897 стр. 86 вважає, що Замойський завернув з Молдавії в першу чергу для того, щоб унешкідливти Наливайка.

¹²⁵) Додаток, № 15.

¹²⁶) Pułaski, PN i L 39, 1911 стр. 140.

III. Козацька держава Задніпров'я.

Особа титулярного київського католицького єпископа Йосифа Верещинського, насправді резидуючого у Хвастові, вже давно притягала до себе увагу дослідників. Завдяки тому, що він сам склав невелику історію свого роду, відоме його походження з недавно спольщеної української шляхти на Холмщині. Допіру лише його батько вихований був у католицькій вірі.¹⁾ Родовим гніздом сім'ї, що належала до гербу Корчак було село Верещин Володавського повіту. Народився майбутній єпископ мабуть у рр. 1532 або 1533, освіту побирав у Красноставі, а після закінчення школи висвятився. З 1579 року став Верещинський каноніком холмської капітули у Красноставі, а 1581 ігуменом монастиря Бенедиктинів у Свєцехові над Вислою.²⁾ Кляштор був невеликий, за часів Верещинського було в ньому 13—15 монахів, але він посідав досить багаті маєтки на Келеччині та Холмщині. Вже тут відзначився новий ігумен великою рухливістю й енергією, хоч його заходи і не завше припадали до вподоби братії та свєцехівському міщанству.³⁾ Цікаві зокрема воєнні замашки ігумена: він обвів монастирські забудовання солідними мурами та забезпечив грошеві суми для відливання гармат. І вже тут вперше проступило характерне для Верещинського змішання турбот за суспільні справи зі задовольненням особистої амбітності. Відліті за його фундацію, зрештою зроблену з монастирських засобів, гармати мали носити на собі герб Корчак, а після його смерті мусіла братія кожної середи відправляти по нім „вотиву“.⁴⁾ В 1589 році призначено війовничого ігумена нареченим єпископом київським — це була його нагорода за підтримку Жигимонта III і Яна Замойського в часах безкоролів'я після смерті Стефана Баторія.⁵⁾ Вона давала Верещинському право на сенаторське крісло, але сама по собі католицька церква Київщини знаходилася в оплаканій стані: тільки в самій метрополії над Дніпром був оден костелик ордену Домініканів з двома монахами при ньому, а доходи єпископії, малі й непевні, полягали передовсім у медовій та звіринній данині. Більше не було в єпархії нічого, а байдуже до католицизма місцеве населення та постійні наїзди татар ще крім того не полекшували управління нею. Зрозуміло чому попередник Верещинського Яків Воронецький сам зрікся цього єпископства і чому Жигимонт III окре-

¹⁾ У творі „Wizerunek nakształt kazania uczyniony, o wzgardzie śmierci i świata tego nędznego, a o chwale onego wdzięcznego a wiecznego królestwa niebieskiego“ в „Pisma treści moralnej“, 111—116; зреферовувано цю історію богато разів м. п. в „Pisma polityczne“ стр. III—IX; К. Szajnoch, Jak Ruś polszczała. Szkice historyczne IV, 173—190; А. Стороженко, в КС 44, стр. 204—211; Площанский, 149—150; W. Lipiński „Z dziejów Ukrainy“ 54—67; А. Стороженко в Сб. ст. I, 3—9; пор. теж Niesiecki IX, 278—279 та Акты Виленской Археограф. Комиссии XIX. вид. В. Площанського, Вільна 1892 ст. XCIV.

²⁾ Стороженко, КС 44, 1894 стр. 213 і Сб. ст. I, 9—16; натомість Turowski „Pisma polityczne“ стр. X і Maciejowski III, 408 відносять іменування Верещинського каноніком холмським до часу перед 1577, спираючись на його власні свідчення в проповіді „Kazania dwa przy przyjmowaniu świętości małżeństwa na dzień zaduszny“ видану у Hołowiński, Kazania Józefa Wereszczyńskiego. Петербург—Могилев 1854.

³⁾ Стороженко Сб. ст. I, 17 і далі; Gocki, 68—70.

⁴⁾ Gacki, 20—21, 115, 276—280; Стороженко, Сб. ст. I, 22.

⁵⁾ Дійсним єпископом став Верещинський 1593; Помер, як ствердив Стороженко Сб. ст. I, 49, в початках 1598 (пор. Żr. dz. XXI, 26). Давніша література за Несецьким клала його смерть на 1599 — так Туровський „Pisma polityczne“ стр. X і навіть сам Стороженко у давнішій праці „Київ триста лет назад“ КС 44, 1894 стр. 204.

мо просив папу Сикста V залишити за Верещинським надалі також і сецехівський кляштор з його багатими доходами.⁶⁾

Новий слуга святого Петра на українським пограниччю був не з тих, що відстрашені небезпеками зрікались би свого посту. В Верещинським було щось від ренесансового прелата, бурхливої й діяльної вдачі наскрізь перенятої світськими та культурними інтересами. Годі його запідозрити в неширих релігійних почуттях, але з ними зеднувалась далекойдуча толеранція, яку польські автори часом виясняли як „гаряче й уперте привязання до Руси“.⁷⁾ В останнім десятилітті XVI віку це вже ставало рідкістю. Розуміється справа матеріального забезпечення єпископії грала визначну роль. Заслуговує під цим оглядом на увагу колонізаційна діяльність Верещинського: містечко Хвастів, названий „Новим Верещином“, села Чорногородка й Плисів над річкою Унавою притоком Ірпеня, далі Дорогинка, Велика і Мала Снітинка завдячують йому своє повстання або зновузаселення.⁸⁾ Не обійшлося і без неминучих у шляхетським побуті сварок та збройних розправ зі сусідами. В околицях Хвастова відібрав Верещинський збройною рукою у землян Макаревичів нібито єпископські землі. Але коса найшла на камінь, коли єпископ посварився з князем Кириком Ружинським. Цей останній, відомий завадіяка, пограбував костел та мешкання Верещинського у його столиці Хвастові.⁹⁾ Мав київський єпископ якісь непорозуміння і з могутнім князем Острожським та з київськими міщанами.

Ані інтенсивна колонізація, ані чвари зі сусідами не були серед реґіонального маґнатства чимсь надзвичайним. Ренесансове заложення вдачі Верещинського виступає виразно аж коли сполучити його кипучу пограничну діяльність з широкими літературними і взагалі культурними інтересами та з виразним нахилом до політикування. Ще як сецехівський аббат підпомагав Верещинський матеріально поета Кльоновича та зробив фундацію на користь юридичного факультету Ягйлонського університету в Кракові.¹⁰⁾ Ряд виданих друком проповідей здобув київському єпископові тривале місце в польській літературі, при чому особливо давніші дослідники підкреслювали його гарну польську мову.¹¹⁾ Для своїх робіт заснував він

⁶⁾ Стороженко Сб. ст. I, 23—28 та „Стефан Баторий...“ 260—262; Rolfe, 85—86; в літературі традиційно повторювалось твердження про добровільне зречення Воронецького. Але не можна не загадати, що цей останній являвся одним із найгарячіших прихильників Габсбургів та Максиміліана, тоді як Верещинський робив кар'єру на вірності партії Жигимонта III та Замойського.

⁷⁾ Tarnowski II, 91 i Przegląd Polski X, 1872 стр. 5: порівняв Верещинського з папою Юлієм II; E. Rulikowski, Słown. Geogr. I, 661.

⁸⁾ АЮЗР VI¹, 261—263; E. Rulikowski, Słown. Geogr. I, 661 i 757; Стороженко, КС 44, 1894 стр. 222—223 i Сб. ст. I, 30.

⁹⁾ АЮЗР VI¹, 258—261; Żr. dz. XXI, 26; Rulikowski, Słown. Geogr. I, 661; Стороженко, КС 44, 1894 стр. 222—223 та Сб. ст. I, 31; він-же, О существовании в Киеве латинских храмов. Чтения ОНЛ 19, 1906 стр. 18.

¹⁰⁾ Стороженко, Сб. ст. I, 33—34 i 43—48; Gacki, 20, 90, 156, 235—236 i 276—280.

¹¹⁾ Siarczyński II, 301—302 (а за ним Mecherzyński II, 167) ставили його між Бялобжеским та Скаргою; Maciejowski III, 408 характеризував Верещинського як другорядного письменника „tego mu atoli odmówić nie można, że z wdziękiem, jasno, a nawet ozdobnie pisał“; Bartoszewicz, Historia literatury polskiej Dziela I, 376 „... potrzeba zanotować o Wereszczyńskim, że był to pisarz, co ślicznie władał językiem. Bliski jest pod tym względem Reja, którego jednak przewyższa wykształceniem naukowym“. Дуже гостро натомість оцінював хвастівського прелата Брікнер, закидаючи йому плягіати з Рея (Geschichte der polnischen Literatur, Leipzig 1901 стр. 101 „als literarischer Raubritter den alten Rej ungestraft plünderte“); Grabowski, 219 — називає проповіді Верещинського загально-присутними, але заперечує їм образність та свіжість. Найновіші праці назагал не прийняли суворої критики Брікнера. Пор. T. Grabowski, Historia literatury polskiej od początków do dni dzisiejszych I, 136.

навіть окрему друкарню у Хвастові. Повний список творів Верещинського з рр. 1572—1597 подали Туровський та Стороженко і нема можливості його перевірити: обидва списки начисляють по 17 назв, але назви ці різні. Книжки-ж самі, друковані в Кракові у Андрія Пйотрковчика або у власній хвастівській друкарні представляють сьогодні собою такий бібліографічний раритет, що виникали навіть сумніви, чи всі названі праці дійсно існують.¹²⁾

Інтересно порівняти дійсно дуже гладкий і плинний польський вірш Верещинського з його незграбною спробою віршувати в тодішній українській літературній мові. Заохочуючи німецького цесаря, короля польського і царя московського до спільного походу на турків видрукував він римовану присвяту на московський герб — святого Юрія на коні:

„O Ty, Wieliki Kniazziu Moskowski proswitny
I toboiu się opiekaiet CZAR nebestny
Bo tebe on osmotrył Herbom wilmi buinom
Nahim mołodcom bez uzdy na koniu bystrom“.

Для порівняння польські вірші з тогож твору:

„Gdyby się też Kozaki posłali do Tauryki
Pewnieby im tam prędko pomylili szyki...
Wszak on Kozak przeważny Wiśniewiecki miły
Nie raz Taurykę burzył, młlił Tatarskie siły...“¹³⁾

Констатуючи у Верещинського багато симпатії до козаків та взагалі гарного відношення до України й її населення, доводиться ствердити, що в культурнім відношенні київський єпископ належав до тої освіченої верстви українського суспільства, котра вже зовсім засимілювалась з Польщею. Польська мова була для нього рідною й найзручнішою оскільки ходило о вищу духову творчість.

Для цієї роботи інтересніші твори Верещинського як політичного мислителя. Таким він був у першу чергу. Стороженко вважав, що лише переїзд зі Свєцехова на Україну в 1589 р. та знайомство з тутешніми негодами розвинуло у єпископа бажання своїми проєктами допомогти цій землі. Але вже „Reguła to iest nauka albo postępek dobrego życia Króla każdego Chrześcijańskiego“ з'явилася 1587, а в слідуючому 1588 році латинський її переклад, зроблений Кльоновичем. Верещинський платив таким робом данину модній у Європі XVI століття літературі вказівок монархам як жити й правити. Помимо дидактичного заложення — твір цей у значній мірі політичний. Очевидно публичні справи втягли в свою орбіту єпископа вже трохи раніше, в часах безкоролів'я.¹⁴⁾

Охота до політичних прикладів та порівнянь пробивається у цього слуги святого Петра навіть і в його писаних проповідях морального змісту. Так у „Gościniec pewny niepomiernym moczygębom a obmierzłym wydmiukłom świata tego do prawdziwego obaczenia a zbytów swych pohamowania“ направленим проти пиянства, присвячує Верещинський виразну увагу тим випадкам, коли через непомірне пиття гинули царі й дер-

¹²⁾ Пор. G. Korbut, Literatura polska od początków do wojny światowej, 2 вид. I, 244; Корбут сумнівається в існуванні „Ехцытарз“, очевидно не знаючи, що Стороженко видав цей твір Верещинського у Сб. ст. I, 35—137; вже більш узаasadнений сумнів щодо „Робудка“ хвастівського видання 1598. Стороженко теж не подає її у своїм спискові.

¹³⁾ Стороженко, Сб. ст. I, 145 і 156 (Ехцытарз).

¹⁴⁾ Pisma polityczne, 79—178; Стороженко КС 44, 1894 стр. 227; Сб. ст. I, 23; Mecherzyński I, 554—555.

жави. Перечисливши ряд прикладів зі Святого Письма (Бенадаб король сирійський, Балтазар, Голоферн, Симон князь жидівський, Ірод) цитує автор Сенеку: „Rozmyśl jedno sobie jakie upadki sprawiło pospolite opilstwo. To narody mężne bardzo i waleczne nieprzyjaciołom poddało. To mury obronnych miast przez wiele lat trzeźwością od nieprzyjaciół obronione nieprzyjaciołom otworzyło. To narody zuchwałe, i rozkazania niecierpiące, pod panowaniem inszych poddało. To niezwycięzone wojska winem tylko uskromiło“.¹⁵⁾ У „Wizerunek na kształt kazania uczyniony: o wzgardzie śmierci i świata tego nędznego, tudzież też o chwale onego wdzięcznego a wiecznego królestwa niebieskiego“ розводиться Верещинський про опіку Божу над людьми простими, що завдяки їй поставали володарями. Як ілюстрація служать відповідні легенди славянських народів (Земовіт, Пшемисл).¹⁶⁾ Але велика частина творів київського єпископа присвячена виключно справам політичним.¹⁷⁾

Найбільшу турботу Верещинського творила справа оборони України та свого єпископства від татарських нападів. Для цього невтомно виробляв він проєкт за проєктом у діяпазоні від оселення на пограничних пустирях мальтєйських рицарів або козаків і аж до пропозицій загального хрестового походу в союзі з цисарем і Московщиною та апеляцій до турецького султана перейти на християнську віру.¹⁸⁾ Часом пляни київського єпископа мінялися, принаймні остільки, що він починав роздумувати над необхідністю оборони України, як від натиску Ісляму, так і від експанзії з боку Московщини. Такі роздумування мали підставу, бо Москва дійсно в тягу XVI віку вклинилась в українські землі майже під брами Київa, а крім того Верещинський претендував на Моравійські ґрунти коло Остра, які мали належати до Київського єпископства і які забрала Москва. Розуміється як широка і довга Річ Посполита, ніоден поважаючи себе шляхтич не міг дарувати такої шкоди. В уяві Верещинського явилось захоплення Моравійська, природньо, загрозою цілої держави „...niezadługo tego czekać (czego Panie Boze uchwaj), że wszytka Ukraina wespolek i z koroną polską, pewna jest przyszłego niebezpieczeństwa swego“.¹⁹⁾ І з характерною великодушністю обивателя Речі Посполитої, радого дарувати

¹⁵⁾ Pisma treści moralnej, 23.

¹⁶⁾ Pisma treści moralnej, 89—91.

¹⁷⁾ 11 із 17 вичислених Туровським, одначе лише 8 із тогож числа писань Верещинського наведених Стороженком (Сб. ст. I, 61—68).

¹⁸⁾ Про це згадує Кльонович: „Wyjatek z dedykacyi Sebastyana Klonowicza tłumaczenia reguły św. Benedykta ks. Józefowi Wereszczyńskiemu „Pisma polityczne“, 181 t. T a r n o w s k i II, 98—118.

¹⁹⁾ „Publika Księdza Józefa Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z łaski bożej biskupa kijowskiego, a opata sieciechowskiego, Jch M. rzeczyposp. na sejmiki przez list objaśniona, tak z strony fundowania Szkoły Rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżaków według reguły malteńskiej, w sąsiedztwie z pogany i z Moskwą na wszystkim Zdnieprzu, dla snadniejszego ochronienia koronnego od niebezpieczeństwa wszelakiego“ Pisma polityczne, 2; крім цієї праці видав ще Туровський слідуочі політичні трактати Верещинського „Sposób osady nowego Kijowa i ochrony niegdy stolice księstwa kijowskiego od niebezpieczeństwa wszelkiego, bez nakładu J. K. M. i kosztu koronnego: Jch M. panom posłom, na sejmie krakowskim przyszłym (1595) podany“. „Votum Księdza Józefa Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z łaski bożej biskupa kijowskiego a opata sieciechowskiego, z strony podniesienia wojny potężnej przeciwko cesarzowi tureckiemu, bez ruszenia pospolitego, a iżby każdy gospodarz zostawszy w domu swoim, mógł bezpiecznie zażywać gospodarstwa swego, J. M. panom posłom na sejmie warszawskim w r. 1597 na piśmie podane“ і вже згадану „Reguła to jest nauka albo postępek dobrego życia króla każdego chrześciańskiego“. Стороженко у Сб. ст. I, 1—171 видав три дальші твори єпископа: „Droga pewna do prędszego y snadniejszego osadzenia w Ruskich krainach pustyni Królestwa Polskiego, iako też względem drożniejszej obrony wszytkiego ukraińskiego położenia od nieprzyjaciół Krzyża świętego“. „Excitator Xiędza Jozepha Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z łaski Bożej Nominata Bis-

там де це його нічого не коштує, жертвував Верещинський Моравійські ґрунти для поселення на них рицарів-хрестоносців.²⁰⁾ Ясно, що коли київські єпископи і мали навіть на ці землі оправдані претензії, то супроти царів московських багато вони не значили, отже чому було їх не подарувати? Цитована „Публіка“ Верещинського вийшла у 1594 році; тут особливо інтересно ствердити, що думка утворення на Задніпрові буферної воєнно-організованої державки зродилася в голові єпископа незабаром після його появи на Київщині.

Подібний же вигляд мали й інші проекти. В „Sposób osady nowego Kijowa“ пропонував Верещинський розбудувати Київ, зробити з нього міцну фортецю, надати мешканцям митні привілеї та ярмарки, залюднити його шляхтою з польських земель і навіть переводити туди на кілька місяців у році королівський двір, а отже осередок державного управління.²¹⁾ Рівночасно однак мусіла, згідно з його проєктом, частина міста підпорядковуватись єпископові і прийняти герб Корчак а „mając wzgląd na chudobę biskupstwa kijewskiego“ мав замок в єпископським Києві бути узбровний гарматами на королівський рахунок.²²⁾ Пропонуючи Замоїському на весну 1596 хрестовий похід проти татар, Верещинський не забув рівночасно просити через канцлера, щоб сенатори на таку війну „порятували його якою тисячою злотих“²³⁾ Химерно вражають сьогодні оповідання Верещинського про чудеса і Божі знамена, що сталися при його народженні. „A gdym wychodził na świat z żywota matki mojej, tedy był głos w szumie wielkim słyszany od wszystkich domowników, na on czas pod jednym dachem będących, temi słowy: Dają go światu na pociechę chrześcijańską, a na hańbę pogańską, a iż by wykonywał wolą moję dają mu krzyż za charakter i tarczę“.²⁴⁾ Таке безпосереднє вмішання Господа Бога у родинні справи холмського шляхетки свідчить не стільки про містичну віру в своє вище покликання, скільки про ренесансовий індивідуалізм та самопевність войовничого єпископа. Саме ці риси виступають ще рельєфніше у вже згаданих плянах Верещинського провадити хрестовим походом: „gdyż to wybornie czuję, iż się pan Bog na ten świat dla thego najwyższey wypuścić raczył z żywota matki moiej, aby belo we mnie pochwalione Imię Pana Jezusa Christusza Zbawiciela swego u między narodem Bisurman-kiem...“ писав він Замоїському, а в проєкті універсалу до шляхти додавав ще крім того „...umysliłem, za daniem mnie takowego od Pana Boga sercza, szcystem byc Oyczyźnie swoiej miley od tego sprosznego Poganstwa u drogi takowey szukac ze ym Pan Bog prszes mie zetrze te pyśne rogi które nastoperczyli przeciwko wiernym Panskiem“.²⁵⁾

kupstwa Kiiowskiego a Opatu Sieciechowskiego. Do podniesienia Woyny S. przeciwko Turkom y Tatarom, iako głównym nieprzyjacielom wszystkiego Chrześcijaństwa“ i „Pobudka Na Jego Cesarską Miłość wszystkiego Chrześcijaństwa: Jako też na Jego K. M. Krola Polskiego: Tudzież też na Jasnie Oświeconego Kniiazia Wielkiego Moskiewskiego: do podniesienia Woyny świętej spólną ręką przeciw Turkom y Tatarom“. Крім того згадав Стороженко російські переклади „Нового Києва“ КС III, 1894 та „Дорога певна“ КС III, 1895; цю останню, Новий Київ та „Побудку“ зреферував він же в Сб. ст. I, 49—58; Tarnowski II, 100 і далі зреферував „Публіку“, а в Przegląd Polski X, 1872 стр. 9—35 „Публіка“, „Вотум“, „Новий Київ“ та „Регула“. „Публіка“ зреферував теж E. Winkler, Przegl. Powsz. 153/154, 1922 стр. 120—125; виїмки з проповідей подав Mecherzyński II, 172—176.

²⁰⁾ Pisma polityczne, 12—13.

²¹⁾ Pisma polityczne, 35—57; „Droga pewna“ Сб. ст. I, 10 і 24.

²²⁾ Pisma polityczne, 49.

²³⁾ Стороженко, 314—316; Сб. ст. I, 39—40.

²⁴⁾ Pisma polityczne, 16.

²⁵⁾ Стороженко, 314—319; Сб. ст. I, 39—40.

Але мальтейські кавалери, загальний податок зі шляхти, переселення бідніших землян на Київщину, побудування фортець, навербування військ — все це були більше чи менше фантастичні проекти на будуче. Тим часом неблагана конечність — що пару місяців іграсуючі по Київщині татарські чамбули — вимагала негайної організації оборони, засобами, які лише були під рукою. Під рукою-ж були не овіяні романтикою Середньовіччя, шановані на всіх королівських дворах рицарі з восьмиконечними хрестами на мантиях, не шляхта в крилатих панцирях та тигрових шкурах, а скозачілі міщане та селяне Подніпров'я. І Верещинський хутко познайомився з буйним населенням та навчився цінувати його боеві якості. У своїх числених проектах згадує він раз-у-раз і про козаків як про активну боеву силу протибурсманського фронту.²⁶⁾ Не випадково, що їдучи на Січ, цісарський посол Ерих Лясота загостив був до Верещинського. Крім завязаного прихильника всяких планів антитурецької коаліції найшов чужинецький гість тут інформатора щодо козаків та способу життя на Низу.²⁷⁾ В щоденнім житті існував тісний зв'язок між козацтвом і хвастівським можновладцем. Ще в кінці 1593 повідомляли його запорожські козаки про рухи татар, а він передавав ці вістки далі Жолкевському та Замойському. Оповідаючи про похвалки на нього Гази-Гірея за перешкодження в наїзді на Польщу згадав Верещинський, що саме козаки збіглись до нього на допомогу. Заповідалось на великий наскок татар на Хвастовщину. Але спішно укріплена єпископом Чорногородка та двохтисячне козацьке військо розхолодили хана, що був брався кінми тратувати „попа“ Верещинського; орда ні з чим завернула назад.²⁸⁾

Вже з досі наведеного видно, що відносини між хвастовським католицьким достойником та козаками були як найліпші. І дійсно, не раз виступав Верещинський в ролі оборонця свавільних молодців перед урядом, а то й посередником у конфліктах між ними та адміністрацією. В перший раз таке сталося у серпні 1593, коли козацьке військо рушило з Низу, щоб порухуватись зі староство черкаським Олександром Вишневецьким за смерть Косинського. Закінчилось однак договором, в яким Вишневецький мусів уступити на всіх пунктах. Цей договір мусив викликати в польських урядових колах обурення, особливо тому, що на останнім соймі (осінь 1592) дебатовалось про як найгостріші репресії на козаків, котрі зводились до того, що їх фактично оголошувалось поза законом.²⁹⁾ І тут Верещинський виступив перед Замойським боронячи з одного боку Вишневецького, а з другого обстоюючи необхідність козаччини для потреб оборони краю. „Aczci dobrze było, aby Ukraina była ich proźna, lecz iż czas niepotemu, ktemu y sily z nieiakiej niebyło, a co było naniebespieczenszego, że Car Prekopski znowu pochuchywa swey sławy w Państwach Krola Pana naszego poprawować, do czego się podstępnie y Turek barzo przimieszuya, przeto condonuiąc tempori, musiało do takowiego iednania z nimi przisć. A też złe nieuciece, bo iesli Kozacy są wywołancami y na Starosty Ukrainne sroga iaka pena iest na Seymie uchwalona, aby nad nimi exequucia była exequowana, tedy to y na potym może być, a nie teraz, poniewasz teraz iz słow Pawła S. używać będą: Dies mali sunt“.³⁰⁾ Плято-

²⁶⁾ Pisma polityczne, 20 (Ktemu ludzie pograniczni, którychby się i bez pieniędzy wiewa nalazło), 27—28, 65, 72; Сб. ст. I, 10—11 i 109, 118—119; Maciejowski III, 213—215.

²⁷⁾ Лясота аж тричі відвідав Верещинського (Lassota, 202; Мемуари I, 154—155).

²⁸⁾ Listy, 30—33, 52—53; Стороженко, 307—309; Wierzbowski I, 305—307; Sown. Geogr. I, 661 i 757.

²⁹⁾ Жерела VIII, № 248—50; Стороженко, 307—309; Грушевський VII, 187 i 192—193.

³⁰⁾ Стороженко, 307—309.

ничного побажання, що добре булоби без козаків, не можна брати поважно: воно адресувалось Замоїському, великому магнатові, записяглому ворогові кресової сваволі, отже було куртуазійним жестом. Важніше, що „час був не по тому“, що і тут перед коронним канцлером не завагався незначний єпископ „in partibus infidelium“ обстоювати відрочення ухвалених проти козаків репресій. Вище наведені уривки з його творів не показують солідарности з антикозацькими концепціями вельможних сенаторів Речі Посполитої. Ще виразніше вирисувались настрої Верещинського під час його посередництва у конфлікті між козаками та київською адміністрацією в осени тогож 1593 року.

По пунктам угоди Запорозької Січі з Олександром Вишневецьким мали право пошкодовані підчас убийства Косинського козаки судовим шляхом шукати винагороди від старости. Але коли для цього двоє козацьких послів прибуло до уряду гродського у Київ там їх арештували і взяли на тортури, на яких оден із них і вмер. Крім того гродський уряд Константина Острожського зарядив конфіскату майна у багатьох козаків. У відповідь рушило 4000 козацького війська на Київ і кресова адміністрація мусила знову капітулювати. Зібрана у Києві на рочках шляхта вислала до козаків на переговори Верещинського та князя Кирика Ружинського, який бував колись на Січі.³¹⁾ Відомий інцидент із цього посольства, переповіджений єпископом, як козацькі вартіві поночі застукали посланців над Либеддю і, прийнявши їх за вилазку киян, мало не порубали. Врятувалися вони загравши на шоломийках псалом „Воспою Господеві в животі моєм“. Після великих труднощів удалося Верещинському поладити справу мирно. За свої кривди взяли козаки 1200 злотих викупу та нареквірували у міщан харчів, але відступили не зробивши містові шкоди. І знову спосіб, у який київський єпископ передавав весь цей конфлікт Замоїському, показує, що симпатії його були всецільо по стороні козаків: „Kozacij za swoje trudij y szkodij iako tez za katowanie iednego Posła ich a drugiego za umorzenie y złupienie majątności towarzyszow ich, przestali iednaniym objiczaiem na dwunastcie set złotych liczbij Polskiej y wieczny pokój ij przimierze z sobą uczynili bez przisięgi ochraniając zacną stolicę Xięstwa Kiiowskiego, abij zadnej urazy na sobie nie odniosła... Jakosz, mali sie prawda rzec, niemiał sobie Urząd Zamkowyj tak pierzchliwie poczynac ile s Poslij, gdijsz prawo Boze y ludzkie tego srodze broni za którą swą nieunoszoną pierzchliwością mało niedomieścili do urazij iakiey zacnej Stolicy Xięstwa Kiiowskiego ij samijch siebie mało nie wprawili w niebezpieczeństwo“³²⁾ Закінчив Верещинський свого листа побажанням, щоби сенат та канцлер заборонили на будуче гродському урядові без дозволу короля або київського єпископа зачіпатися з козаками. Як винуватець мусілаби воеводська адміністрація з власних коштів винагородити міщан за козацькі реквізиції. Крім такого характерного для Верещинського стремління при оказії виграти щось для себе (контроля над урядовцями Острожського!), виступили тут ще позначки ворожнечі між ним та органами влади у Києві; про цю ворожнечу буде ще мова пізніше.

Не диво, що Верещинський і в урядових польських кругах незабаром придбав славу спеціаліста від українських справ. Правительство пробувало користатись його послугами, коли заходила потреба у наwerbуванню козацьких відділів. Так на початку 1594 р. звернувся Жолкевський до київського єпископа з пропозицією набрати полк із 500 чоловік із сотниками та десят-

³¹⁾ Зв'язки Кирика Ружинського з козаками див. И. Новицкий, Князя Ружинские КС 2, 1882 стр. 69 і далі.

³²⁾ Listy, 30; Сб. ст. I, 35—36; Грушевський VII, 193—194.

никами. Верещинський радо вхопився за це діло і виявився при цім добрим знавцем козацьких звичаїв. Він перестеріг Жолкевського, що не можна зволікати з вербуванням, бо пізніше козаки розбредуться по уходах, що присланого авансу по 5 злотих на душу мало, бо вистарчить лише на узброєння та виєкіповання, а не на прожиток, та описав козацьку тактику пішого бою. Рівночасно, вірний собі, пропонував Верещинський за начальника над цим полком свого брата, а вояків хотів розльокувати у Василькові, маєткові православного митрополита, очевидно заощаджуючи собі таким чином не мало видатків.³³⁾ Час і малоозначений стиль цілого цього правительственного проекту дають підставу здогадуватись, що тут мається до діла зі спробою ворожих Австрії міродайних польських кругів протиділати акції Лясоти, відбираючи йому наймом на власну службу вільні козацькі кадри.

Не змінив свого становища Верещинський і тоді, коли на весну 1596 конфлікт між козаками та правительством вибухнув з усією силою. Війна була постановлена; з січня готувався Жолкевський до походу, а в половині лютого вже розпочав кампанію нападом на розташовані по Волині загони Наливайка. Але ще в кінці вересня пробував Верещинський посередничити і досягти мирного полагодження справи. Він пропонував Замоїському або надати козакам на прожиток Задніпров'я, або вислати їх проти татар чи на Московщину для відібрання Сіверщини. Київський єпископ визнавав, що козаки далися добре в знаки українським обивателям, але підкреслював, що свою вину вони відроблять послугами проти ворогів та „несмертельною славою“ в чужих землях. По його словам 20.500 козаків, розташованих по Україні, тільки й чекали королівського наказу для такого походу. Сам Верещинський готов був стати з ними і провадити їх „як своїх каноніків на візитацію Царя Перекопського суфрагана свого, що не живе по християнським законам... треба бо його прискромити кулями оливяними замість слова Божого“. Зовсім слушно підкреслив єпископ лояльність козацтва до королівської влади, але як сучасник він не міг зрозуміти непримиримого противенства між магнатами та кресовим населенням і тому його спроба посередництва вже серед брязкоту зброї мусіла скінчитись нічим. Проте навіть у такому моменті не побоявся Верещинський афішуватися фаміліярними стосунками до свавільників, величаючи їх „своїми каноніками“. Рівночасно пробував він також листом до Саська розірвати спілку між, очевидно ближчими йому січовиками, та Наливайком; першим обіцяв він свою протекцію для досягнення прощення від Речи Посполитої. Щирість його замірів і тут не підлягає сумнівам; Верещинський навіть, як це видно з данцізького звіту, наразився ради козаків на королівську неласку. Але було вже запізно. Не виключене, що згадані напади Ружинського на маєтки київського єпископа літом 1596 стоять власне у звязку з цими його симпатіями. Князь Кирик виявив себе в цілій кампанії як найлютіший ворог козаччини.³⁴⁾

Стороженко згадав, що Верещинський хотів поселити козаків на Чернигівщині та Полтавщині. В дійсності цей проект єпископа виглядає трохи инакше: з ним можна познайомитись шойно тепер, після віднайдення його копії серед польських звітів данцізького архіву; проект являється ще одним свідомством того, що з ідеєю буферної держави на Задніпров'ю носився київський єпископ довго й уперто.

³³⁾ Wierzbowski I, 305—307; Сб. ст. I, 36—37; Niesiecki IX, 278 знає його брата Жигимонта; Сб. ст. I, 11 — ще крім того Бартоша (Варфоломія) 1574—1594 холмського возного а 1598—1601 хвастовського старосту; пор. теж Акты В. А. К. XIX, стр. CLX.

³⁴⁾ Стороженко, 314—319; Чтения ОНЛ 19, 1906—1907 стр. 68—69.

Козацьку державу на Задніпров'ю, очевидно, треба поррахувати до категорії тих плянів Верещинського, які мали і протимосковське вістря, хоч воно у самім тексті не виступило виразно. Написано цей проєкт певно на самім початку 1596 року в zenіті успіхів та потуги козацтва. Данцігський резидент Ганс Торбергер переслав копію цього проєкту при своїм звіті з Кракова 20 лютого 1596.³⁵⁾ Яким побитом попав він на королівський двір, годі напевне сказати, але не виключене, що Верещинський і сам надіслав його туди. З цілого тону проєкту видно, що київський єпископ намірявся погодити козаків з правительством, заховуючи безумовну лояльність до короля та Речі Посполитої. Тому таїтися перед правительством зі своїми думками щодо утихомирення козацтва, він не мав жадної підстави. Інша справа, що при дворі зрозуміли виступ Верещинського як перехід на сторону бунтівників. Данцігський звітодавець передаючи придворну опінію, писав: „...щоденно більший галас про козаків; вони дуже зростають у числі, так що їх уже біля п'ятнадцяти тисяч; Наливайко з Лободою зедналися, договорилися порівну ділити здобич, та дістали у своє товариство київського єпископа“. Міродатні польські чинники, очевидно, прийняли наміри Верещинського подібно, як і відому спробу посередництва шляхтича Нішковського. Тільки для Київського єпископа ціла афера минула шасливіше, чи то тому, що він був значний сенатор, чи тому що не попався у руки розгніваному королеві. Але ідеї, які поклав Верещинський в основу свого умиротворення козаків значно цікавіші та політично зріліші, аніж задуми Наливайка чи Нішковського.³⁶⁾

По думці Верещинського козаки мали дістати від Речі Посполитої на своє утримання цілу ту частину держави, яка знаходилася на схід від Дніпра. Вони мали створити самостійну державну організацію у васальній залежності від Польщі. На чолі цієї держави мав стати князь. Хто був би цим князем Верещинський не каже і не відомо чи поділяв він ті чутки, які ширились серед шляхотського суспільства і називали Наливайка майбутнім володарем козащини. „(Козаки)... проголошують, що боронитимуть весь бідний і пригнічений люд, який тікатиме до них перед насильством та тиранією Польщі. Назагал, можна помітити, що вони ніби вирішили заснувати нову республіку, для якої буцімто Наливайко прибрав уже титул князя...“ писав данцігський резидент.³⁷⁾ Князь зі своїм полком мусів дістати на утримання місто Переяслав „з усіми хуторами“. Побіч князя мав лишатися й гетьман теж із окремим власним полком, маючи для себе Лубні з околицями. Гетьмана уявляв собі Верещинський видимо якимсь „*primus inter pares*“ серед полковників, бо першогож вичисленого за ним полковника названо „другим“. Крім княжого й гетьманського мали бути ще 11 полків: Пирятин, Старе,³⁸⁾ Бариш-

³⁵⁾ Звіти данцігських резидентів (*Nunciaturberichte*) у державнім архіві переплетені великими томами по рокам. Очевидно підчас переплітання попав проєкт Верещинського не на своє місце після звіту Даниеля Торная з 20. березня 1596. Але виразна згадка Торбергера не залишає сумніву, що меморіал київського єпископа належить до його реляцій з 20. лютого. (Додаток, № 22).

³⁶⁾ Додаток, № 23.

³⁷⁾ Додаток, № 22; Пор. теж Pszonka, 24.

³⁸⁾ Назви міст звагалі сильно покручені. В тексті копії стоїть „*Stawie*“. Сама по собі назва ця (як і споріднені Стави, Ставки, Ставища) дуже часта на Україні. Одначе строга послідовність, з якою Верещинський перечисляє полкові міста змушує шукати „*Ставе*“ між Дніпром, Переяславом, Баришполем та московським кордоном. Але в цих місцях підходячої оселі з подібною назвою немає. Доводиться припустити, що переписувач зробив „*Ставе*“ із „*Старже*“, що по тогочасній польській транскрипції зовсім можливе — „*z*“ могло мати зверхи крапку і після „*t*“. За цим припущенням говорять положення Старого (інакше Старого Городища) між Переяславом та Баришполем і безсумнівний факт його існування в ті часи слабого залюднення Лівобережжя. Старе

піль, Остер, Любеч, Гомель, Чечерськ, Пропойськ, Кричев, Мстислав і Радомль.³⁹⁾

Звертає увагу сильне втягнення в орбіту майбутніх козацьких впливів етнічно-білоруських земель: з усіх 13 полків — 6 мало резидувати в білоруських містах. Тут очевидно грала роль сильна взаємна зв'язаність місцевостей над Дніпром. В XVI віці йшла сильна колонізація всього до річчя Дніпра мандруючими з півночі білорусинами. Слідом цього процесу до сьогодні залишився білоруський етнічний клин над рікою.⁴⁰⁾ Досить значний відсоток білорусинів мусів бути і серед козацтва XVI віку.⁴¹⁾ В роках 1595—1596 виявили козацькі ватажки зовсім виразне тяготіння власне на землі горішнього басейну Дніпра. Ославлений марш Наливайка з Волині на Слуцьк, Бобруйськ, Могилев та Річицю був чисто грабіжницьким походом, але до нього збігалось в цих північних місцевостях багато добровольців. Менше знаний загон Полоуса господарив у Брагині, де то сотник козацький Гришко Холепський „горелки се опившись умер“. Полоус пройшов у квітні 1595 до Мозиря, Шаула з добірним козацьким військом та артилерією надовго засів у Пропойську та Бихові.⁴²⁾ В цих двох останніх випадках маємо діло зі старими запорожськими кадрами і особливо цікаво ствердити, що їх теж тягло на Білорусь. Горішню Подніпрову деякий час було виключним володінням козацтва, бо вже після відходу Шаули на Київ, 11 квітня 1596 висловив Радзивил Сирітка побоювання перед нападом на Литву звідтіля.⁴³⁾ Якись козацькі відділи очевидно лишились там і тоді коли головні сили ввязалися у війну з Жолкевським. Що це не випадок, а що до цієї експансії козаків на північ малися якись глибші причини, видно хочби з того, що і півстоліття пізніше держава Хмельницького виявила таке саме тяготіння на Білорусь і навіть обкраяна Гетьманщина XVIII віку все ще витягалася у тім напрямі поза етнічно-українські землі.⁴⁴⁾ У своїм проекті утворення козацьких полків на східній Бі-

Городище на урочищі Калавур надав був ще київський князь Олелько панові Олехну Юхновичеві (Zr. dz. XXI, 216—217; Zr. dz. XXII, 577; КС 36, 1892 стр. 344). Труды П. А. К. XII, 97—98). Але проти промовляло би занадто вже велике скупчення полкових міст в одному районі. Тому спроба опискою пояснити загадкову назву „Ставе“ залишається лише гіпотезою.

³⁹⁾ В тексті „Radomil“; можуть бути сумніви чи це містечко Радзивилів мстиславського воєводства, що пізніше по миру Іжмилувського 1686 відійшло до Московщини (T. Suręcki, Opis starożytnej Polski, wyd. K. J. Turowski, Краків 1861 т. II, 152; Starożytności Polskie, Познань 1852 т. II, 355; Я. Головацкий, Географический словарь западнославянских и югославянских земель... Вільна 1884 стр. 256) чи про містечко Радомль чауського повіту над річкою Пронев, правим допливом Сожі. Це останнє було досить значне місто, 1539—1770 осідок негродового староства (Siown. Geogr. IX, 423).

⁴⁰⁾ Zr. dz. XXII, 101—103.

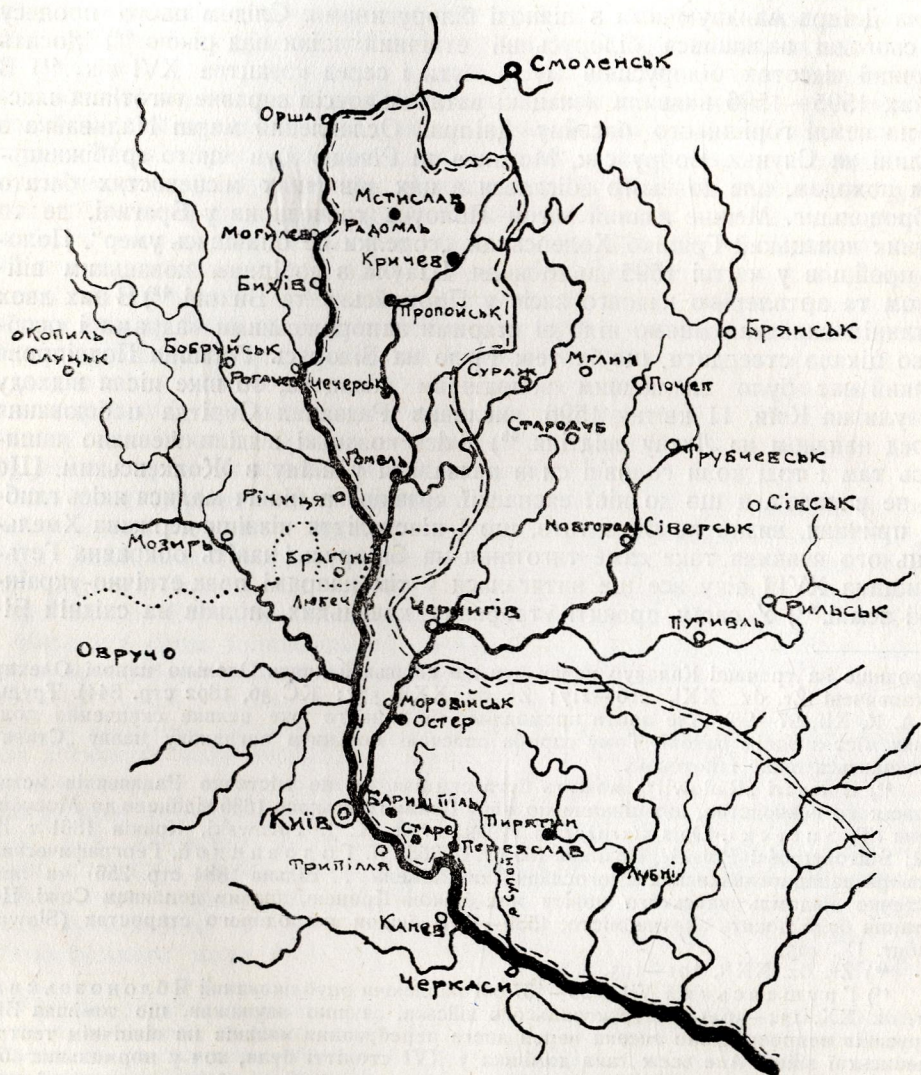
⁴¹⁾ Грушевський VII, 155—157 обговорюючи опублікований Яблоновським (Zr. dz. XX, 154—164) реєстр козацького війська, слушно зауважив, що домішка Білорусинів непропорційно висока через довге перебування козаків на північній театрі Лівонської війни. Але всеж така домішка у XVI столітті була, хоч у нормальних обставинах і не така значна.

⁴²⁾ Broel-Plater II, 217 — про напад під Копилем на Наливайкових козаків, які йшли „до родичів“; Памятники II, 294 — „многие Черкасы“ підчас походу Наливайка на Білорусь „к нему прибравются“; теж саме Niemcewicz II, 341 (Dyaryusz Samuela Maskiewicza); Bielski III, 1743—1744; Archiwum Sapiehow I, 119 i 131; Listy, 70, 72 i 89; Грушевський у ЗНТШ XXXI—XXXII, 26; Куліш II, 438—439; Доманицький, 77; Грушевський VII, 210 i 219; Арх. Сб. VII, 64—69; в околицях Бихова подписувались вже в рр. 1588 та 1590 запорожські козаки гетьманів Войтиха Чаповицького та Матюші Гульгтя, пор. Арх. Сб. I, 175—185 та II, стр. V.

⁴³⁾ Script. rer. Pol. VIII, 45 „Barzo to potrzebna żeś WM na Kozaki kazał mieć oko, aby jako z tamtej strony Dniepru nie wpadli zaś w Litwę...“

⁴⁴⁾ Пор. І. Крип'якевич, Відвічна вісь України. Сьогодні й Минуле I, 1939 стр. 24—29.

ПРОЕКТ КОЗАЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА ЗДНІПРОВ'Я

—— Польсько-Московський кордон

----- Межі проєктованого князівства

..... Литовсько-коронна границя

● - Полкові міста проєктованого князівства

лорусі Верещинський тільки рахувався з дійсним станом посідання на початку 1596 року. В його плянований державі білоруський елемент мусів би грати визначну роллю особливо коли взяти на увагу, що північне Подніпров'я було значно краще заселене та загосподарене ніж порожня Полтавщина та скравки Сіверщини. Але всеж на цих південних українських теренах мав знаходитися центр держави — княжий Переяслав і гетьманські Лубні. І очевидно в виконанні південних політичних завдань, відправи татарам та заслони Київa перед Московщиною полягав головний сенс самого проекту.

Неперечно цікавий поділ Задніпров'я на полки, які очевидно являлись не лише чисто військовими, але одночасно і адміністративними одиницями. Кожен полковник діставав одне з вичислених міст на утримання „з усіми хуторами“. В цій ранній добі розвитку козацтва, коли організаційний поділ щойно лише намічався, являються пляни Верещинського дуже передовими. Досі, в часах Баторія, козацький полк значив лише 500 козаків; таке саме пояснення цій військовій одиниці дав півтора роки перед запискою київського єпископа Лясота.⁴⁵⁾ А тепер полк зв'язано не з іменем начальника, а з місцем осідку і з поняттям територіального управління. Це видно з дальшої пропозиції, щоби шляхта, яка живе на Задніпров'ю, будьто дістала від короля відшкодовання де инде, будьто скорилася козацькій владі. Це звучить прямо немов пророцтво пізнішої формули Богдана Хмельницького: „Не зістане у мене і нога жадного князя й шляхетки тут на Україні; а схоче котрий з нами хліба їсти — нехай війську Запорозькому буде послухний, а на короля не брикає“.⁴⁶⁾ У всякому випадкові інтересно ствердити, що вже в кінці XVI віку ідея полкового устрою козацьких земель висіла в повітрі.

Дивною виглядає на перший погляд система князя, як найвищого репрезентанта козацького Задніпров'я, поруч із гетьманом, очевидно начальником військових сил. Але в суті річі, поминаючи всю фантастичність задумів Верещинського, виявив він у цім моменті більшу політичну зрілість аніж стільки козацьких діячів тоді й пізніше. Злучення козацької території у формі князівства являлось більшим теоретичним досягненням, аніж розвиток влади гетьмана над яким завше тяжіла певна залежність зовнішньої санкції короля (чи пізніше царя) і в принципі певне обмеження повноважень на справі тільки козацького стану. Князь був повним володарем усієї відведеної військовій території; також і шляхтичі „повинні будуть рівні обовязки з Військом Запорозьким нести під наказами князя вашого. І інші мешканці цілого Задніпров'я теж будуть мусіли учинити“. Про призначення чи затвердження князя королем не було мови. Зі самим словом „князь“ у східній Європі нерозлучно вязалося поняття спадковості. Козацьке князівство! До думки, що козаки не степові свавольники, а рівний шляхті славою і вельможністю стан, що отже має рівне право і на власну річ посполиту, додумались лише найвизначніші сподвижники Хмельницького, кількадесят літ пізніше після довгого ряду перемог. З відомими сучасними пропозиціями Наливайка замисли Верещинського трудно навіть порівнювати. Наливайко мав на увазі осадити на пустелях між Богом та Дністром щось вроді прикордонної жандармерії в означеній королем чисельности і на державній платні. Він обіцяв, крім служби проти татар і Московщини, виконувати зовсім поліційні функції що до баннітів,

⁴⁵⁾ Lassota, 220; Мемуари I, 180; Стороженко, 80—81 (підкреслює угорський першовзір); Грушевський VII, 160. Ще в Зборовськйім реєстрі сотні часто названі по імені начальників, а не по місцевостях — О. Бодянський, Реєстра всего войска Запорозького после Зборовского договора. Москва 1875.

⁴⁶⁾ Цит. по Грушевський, VIII, 3 стр. 146.

збігців-челядників чи втікачів селян. В тіснім контакті з пограничними старостами мав він їх переймати та різати їм носи й вуха. Навіть на Запорозжю обіцяв Наливайко знести гетьманство (як відомо неприємне польському правительству і довго ним не визнаване) а тримати там лише поручника. Ці пропозиції повів Нішковський до короля з Річиці в січні 1596; в zenіті слави і значіння Наливайко не сягав своїми політичними мріями далі від чогось на взір Чорноморських або Божських козацьких військ ХІХ століття.⁴⁷⁾ Всі обов'язки Задніпров'я Верещинського супроти короля полягали лише у виставленні 3—4 тисяч „певного війська“, себто обмежувались менше-більше до васальних обов'язків Прусії. Чи мав київський єпископ перед очима цей приклад польської державної практики, годі сказати. Але чисельність козацького війська він сам означав весною 1596 на поверх двадцять тисяч — отже задніпровське князівство не мусіло навіть всіма силами помагати Речі Посполитій у війні.

Після лаконичного начерку полкової організації Задніпров'я, подав Верещинський підстави („обичай“) на яких козаки можуть зайняти проєктовані терени. Щодо майбутньої столиці Переяслава, то єпископ згадав, що міщане там побили й пограбували кілька сот козаків. Цим подав він доказ на те, що історія конфлікту міста Переяслава зі Запорозжам р. 1592 була не така проста і міщане самі були в ній не без вини. Себто, як згадала касація рішення королівського суду, переяславці дійсно „козаков низових побити и речей их не мало побрати мели“. Державні комісари вирушили, щоб розсудити цю справу, але кількості козаків стануло їм назустріч і примусило їх підписати протокол, який засуджував Переяслав на штраф 150 тисяч коп грошей литовських. Відпоручники міщан склали 15 січня 1592 протест і „поменених козаков по три крот до права приволати дали“. Але козаки не ставилися і король зніс вимушену ними на комісарах ухвалу про штраф. Натомість проєкт постанови на козаків з березня 1592 оповідає, що самі козаки здобули замок і місто Переяслав, позабавали багато шляхти та поспільства, пограбували маєтки та державні припаси й нарешті підпалили цілу оселю. Верещинський або уміс-не замовчував цей розгром, або може взагалі мав на увазі якийсь пізніший інцидент.⁴⁸⁾

Київський єпископ подав инакшу версію цілої події. По його словам комісія присудила переяславців до штрафу в 100 тисяч злотих. Місто, бажаючи знову погодитися з козаками, згадану суму зібрало і передало своєму вововоді, князеві Острожському. Але старий стовб православ'я замість передати ці гроші привласнив їх собі.⁴⁹⁾ На цьому збудував Верещинський свій плян: замість настоювати на віддачі штрафу можуть козаки окупувати для себе Переяслав. Щож до права на все Задніпров'я, то не дурнож козаки ходили з великим військом на Молдавію, поносили труди й небезпеки, хочаби догодити його королівській милости та цілій Речі Посполи-

⁴⁷⁾ Broel-Plater II, 218—219; Грушевський VII, 210 — не вважав потрібним брати „en toutes lettres“ всіх пропозицій Наливайка. Очевидно багато з обіцяного козацький ватажок не зміг би виконати, але тут важне в першу чергу те, чого він уважав можливим домогтися.

⁴⁸⁾ Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 7; Жерела VIII, № 48; Script. rer. Pol. XXI, 101; Сб. летописей Ю. Р., 77; Грушевський VII, 184—185.

⁴⁹⁾ Свідство Верещинського, що заплачений міщанами штраф опинився в кишені князя Острожського дуже цікаве, як цікаві взагалі всякі нові дані про мало вивяшену ворожнечу придніпровських міст до козаків у кінці ХІХ століття; пор. Жерела VIII, № 43 і 48 (захоплення козаками Трипілля та Переяслава); АЮЗР III¹, № 14; Listy, зо Сб. мат. Києва, 54 (найзди та грабунки козаків у Київ). Підчас переслідування козаків Жолкевським 1596 р. допомога київських міщан дала коронному військові змогу переправитись через Дніпро (Pisma, 148—149).

тій. Кожен слуга достоїн своєї заплати. Військо Запорозьке нехай відмовиться від належної заплати грішми, а за те займе собі „на вічні часи“ усе Задніпров'я.

Це дуже відрізняється від стереотипових козацьких домагань сукна і грошей. За посідання кавалка землі зрікався Верещинський такої популярної серед низового лицарства королівської заплати. Ніде так виразно як саме тут не проявляється іскра правдивого політика, яку безсумніву мав київський єпископ. Інша справа, що король козаків на Молдавію не кликав, а тому і платити їм не мусів. На думку козаків вони повнили своїми походами службу Речі Посполитій, отже мали право на вдячність і Верещинський ставав тут зовсім на козацьку точку погляду. Те, що він пропонував, розуміється йому як, обивателеві Корони Польської, чести не приносило. Він радив свавільним купам ні більше, ні менше як відірвати кавалок державної території, заснувати на ній власний, майже суверенний, політичний утвір і це все на підставі довільно інтерпретованого сумнівного права, не питаючися ні короля ні сойму! Наливайко звертаючись до Жигимонта III претендував тільки на незаселені пустелі, та й то лише оскільки буде на те королівська ласка. Козаки взагалі занадто довго надіялися на ту високу ласку; коронний сенатор, пограничний єпископ, знав її краще, тому й не дуже церемонився, а просто пропонував Запорозькому Військові поставити правительство перед dokonаний факт окупації Задніпров'я. Приклади такого поступовання давали жовнірські конфедерації, що часом захоплювали в Польщі які-небудь місцевості та самі стягали собі з них належну заплату.⁵⁰⁾ Але тут це мусіло статися в організованій формі „на вічні часи“. Зрозуміло чому при королівським дворі виникло враження, що Верещинський вийшов у компанію з Лободою та Наливайком. Очевидно київському єпископові могло й на думку не спасти, що він пропонує козакам незаконний вчинок; практично в житті кожен польський можновладець раз у раз ставив державу перед dokonаний факт і це йому зовсім не перешкоджало вважати себе вірним сином Речі Посполитої. Зрештою, чи не був це єдиний можливий шлях взагалі добитися в Польщі чого небудь?

З хай фантастичного, але досить великостилевого проекту козацького князівства на Задніпрі не лишилося нічого, як тільки Верещинський почав давати річеві докази своєї симпатії до низового товариства. Тут відразу ж заговорив у єпископові звичайний землянин зі своїми дрібязковими інтересами, сусідськими порахунками та сумнівною щедрістю. Ця частина записки, коло половини всього документу — значно менше цікава й її треба згадати лише задля доповнення характеристики Верещинського. Єпископ уважав, що уряд київського замку та воевода Острожський скривдили його на 200 тисяч злотих, на котрі він дає право козакам з них домагатися. Колиби це вдалося, то козаки мають 50 тисяч віддати Верещинському на будову костелів, а рештою можуть збогатити свій скарб. Чи справедлива була фінансова претензія київського єпископа, чи ні — річ ясна, що сам він не мав ніякої можливості змусити Божою Милостю князя на Острозі заплатити хоч що небудь. Нацькувавши-ж на нього козаків, діставав єпископ надію розжитися на 50 тисяч, зовсім не погані гроші. В цьому ж дусі й далші дарунки: взамін силою відібраного у себе підданого уповноважував Верещинський козаків стягнути з князя Острожського 500 гривень на

⁵⁰⁾ Інцидент, що на нього натякає і з якого радить брати приклад Верещинський стався 1591 р. Ротмістр кварцяного війська Мартин Квасньневський підбурив жовнірів з приводу залеглої платні. Ставши на їх чолі він наїхав Самбір, захопив zdeпоновані там прибутки зі соляних шахт та поділив їх між учасників замаху.

будову собі шпиталю; зі шляхтича Юндил можуть козаки на свої військові потреби відібрати 3000 коп литовських, які Юндил був позичив у Верещинського; кільканацять втікачів з єпископських маєтків заховались у київських міщан: Верещинський вираховував, що якби він їх видобував по закону, то місто мусіло би платити за кожного 500 гривень. Цю свою претензію єпископ теж дарував військові. Очевидно і супроти магістрату такого видатного міста як Київ не мав він надії на шкоре й успішне вирішення справи.

Але ось з'явився, наприкінці, й справжній дарунок: „навіть з убогости й вигорьованої вислуги своєї“ жертвував єпископ на військові потреби річні доходи зі своєї корчми в Києві, які обрахував на 1000 злотих. Військо Запорозьке мало туди посадити тільки свого власного корчмаря і гребти гроші лопатою. Але тут і була карлючка. Як писав Верещинський у „Новім Києві“ тільки дві корчми в місті — магістратська й єпископська — мали право шинкування алкоголічними напоями.⁵¹⁾ Прибуток зі своєї корчми оцінив єпископ у згаданім творі що правда не в 1000 а в 500 злотих річно, але всеж сума виходила поважна. Тільки, як тутже признався автор „karczma biskupia opieszała teraz została“. Твір датований 1 січня 1595 — це мала бути промова на майбутній сойм і навряд чи до початку слідуєчого року справа змінилася, бо причиною занехання єпископської корчми були тертя з магістратом. Ревнивість міщан на всяку конкуренцію в продажу алкоголю виступила вже 1586 р. у скарзі на заснування шинків по слободах біля Києва. А наступник Верещинського на владистві, Христофор Казимирський жалівся 1602 р., що міщане не допускають шинкувати мед, вино й пиво на єпископському ґрунті в місті.⁵²⁾ Очевидно і в цьому випадкові Верещинський, не можучи сам дати собі ради зі спротивом магістрату поспробував підставити замість себе могутнє Військо Запорозьке. І цей останній дарунок не дуже вдаряв на єпископську кишеню.

Ще багато інших користей обіцяв Верещинський козакам, колиб ті схотіли тільки його слухати й увійти з ним у міцний союз. Розвинувши насамперед імползантний проєкт окремого князівства, скінчив єпископ на тім, що втягав козацчину як активну силу у безконечні міжмагнатські чвари. Він старався обернути її врешті решт мало не у своє приватне військо зокрема для поррахунків з київським воеводою князем Острожським та з міським магістратом. Одначе треба віддати справедливість — останні рядки записки знову в піднесених тонах, хоч і приправлені немалою дозою так характерної для нашого прелата самореклями. Бо як Бог послав Мойсея людові Ізраїльському, щоб вивести його з неволі єгипетської, так і Верещинського, послав Господь народові козацькому, щоб вивести його за Дніпро для свободи й багатства.⁵³⁾ І як Йосиф патріарх єгипетський весь світ сім років від великого голоду оборонив, так і він, Верещинський тезка Йосифа, своєю кебетою сім сот літ козаків з усіми їх нащадками хлібом забезпечить та їм з їх князем слави здобуде. А по сім сот роках, то вже певне настане останній суд...

Ця скромна похвала своїм політичним здібностям досить у душі київського прелата. Так і згадуються божественні чудеса при його народженню або переконання, що Бог довершить через нього великих діл над бусурманами. Велика доза привати в проєкті єпископа не зменшує однак його

⁵¹⁾ Pisma polityczne, 41.

⁵²⁾ Сб. мат. Києва, 50—52; Голубев І, 171—178.

⁵³⁾ Варте уваги ужиття терміну „нарід козацький“, який широко розповсюдився тільки значно пізніше.

великого інтересу. Не зменшув його й обставина, що він був нездійснимий, як з огляду на існуючі в шляхотській Речі Посполитій відносини, так і з огляду на географічне положення проєктованого князівства довгою стрічкою витягнуеного вздовж Дніпра між Московщиною та Польщею. До дальших недотач проєкту треба зарахувати фрагментаричність і невикінченість. Так і видно, що його писано під гарячу хвилину, наспіх „на коліні“. Він додає всетаки цінний причинок до тих невиразних сепаратистичних ідей, котрі у сучасників вязалися з козацькими заворушеннями рр. 1593—1596. Провкт вказує не так реальні можливості, як те, що сучасники вважали за можливе і здійснимо.

Само собою мусить виникнути питання, чому проєкти Верещинського, людини до козацтва сторонньої, виказали більшу політичну зрілість ніж задумали чільних репрезентантів козащини, хочби Наливайка або Лободи, що на загал не підносились вище воєнного найму в цісаря або їдження королівського хліба. Відповідь може бути лише одна: Верещинський походив зі заможнішої шляхти, отже з кругів, які в силу свого положення цілим вихованням готувались до політичної діяльності. В цій ділянці посідали вони певне вишколення й досвід, особливо в порівнянні з козацтвом, яке поповнялось в значній мірі з політично неїдготованих ширших верств. Фатальним в Історії України явищем була втрата в цей час її вищої верстви, якої політичний вишкіл могло набувати козацтво лише поволі. Національна однородність мишлення низів і верхів народу одначе виявилась найкраще в тому, що пізніше козаки розвивали в теорії й практиці тільки далі думки вперше зформульовані зденационалізованим можновладцем. Записка Верещинського дає можливість вже вкінці XVI століття ствердити існування ідей про воєнно-адміністративний полковий поділ, про рівність козаків зі шляхтою та про окреміш козацький нарід з правом на власну політичну організацію. І це найінтересніше.

IV. Процес і кара козацьких ватажків у Варшаві.

У Варшаві не знали нічого певного про хід боротьби між козаками й коронним військом. Оповідалося, що Жолкевського поранено, або що Наливайко власною рукою вбив Лободу; в останніх днях березня говорили, що голосний здобувця Слущка та Могилева попав у полон.¹⁾ Всі ці поголоски, хоч і фантастичні та перебільшені, в загальному висліді правильно відзеркалювали стан справ на Україні. Раптовий напад коронного війська і втеча переслідуваного по пятах Наливайка в степи, баталії під Білою Церквою та Гострим Каменем без рішучого результату, а з тяжкими втратами для обох сторін, нарешті нелади між низовим козацтвом та Наливайківцями були тими дійсними подіями, на тлі яких повставали відтак різні прикрашені оповідання.

З кінцем квітня вістки з театру війни прийняли спокійніший характер. Трівого з приводу згоданих великих втрат і навіть невдач Жолкевського, яка ширилася ще в перших днях цього місяця, вщухла. Кампанія вже була вирішена й оборона козацького табору над Солоницею тільки продовжила агонію. Але інтерес до козацького привідці не зменшився. Наливайко занадто довго уявляв собою грізну силу, занадто вразив уяву тогочасної суспільности й його доля цікавила всіх ще й тепер у часах падіння. І тому

¹⁾ Додаток, № 24—30.

данцієські звітодавці, поміж усякими важними подіями дня, завше знаходять місце і для докладних відомостей про долю Наливайка та інших ватажків, так немовби вони й далі лишалися активним чинником в укладі політичних сил східньої Європи. Тим цікавіше познайомитися з їхніми в даному разі зовсім безсторонніми оповіданнями. Зокрема заслуговують на увагу звіти Йогана Керкербарта. Цього данцієського громадянина не аби як інтересували полонені козаки: це видно хочби з того, що він уважав потрібним сам бути присутнім майже при всіх стратах і тон очевидно виразно виступає у його писаних реляціях. Вони дають таким чином багато цікавих подробиць про остаточний фінал чотирьохлітніх козацьких заворушень.

Чутки з України проте зберігали казкове забарвлення, навіть коли ескорта з полоненими знад Солониці вже значно наблизилася до Варшави. Розбурхана фантазія суспільности не могла відірватися від такої вдячної теми. Дня 1 липня повідомляв Керкербарт, що Наливайко знаходиться в Замості під вартою канцлера Яна Замойського, а рівночасно додавав, що при ньому здобуто великий скарб у золотих та срібних грошах. Ця остання вістка явно скидається на легендарну, але з того типу, яким вірять і які тримаються довго. Балачки про скарби Наливайка повторюватимуться ще й потім під час його в'язнення у Варшаві. Тогож фантастичного порядку була й чутка, яку подав звіт із 10 липня про втечу Наливайка з в'язниці.²⁾ Вона свідчить тільки про те, в якій мірі особа полоненого ватажка займала собою публичну опінію столиці. У Варшаві знали вже, що Наливайка везуть туди і можна сказати чекали його прибуття з певним напруженням. Це напруження передалось у ряді вісток з липня і початку серпня: Наливайка виглядали з дня на день. 20 липня прийшла відомість із Львова, що козацький привідця в даний мент знаходиться там, і лише одержавши її, перестав Керкербарт сумніватися, що його таки дійсно піймано і він не втік. Маршрут, який таким чином вияснюється для полонених: Лубні-Замостя-Львів-Варшава виглядає очевидно не дуже правдоподібно. Певніше прийняти подорож через Львів, бо її опирає данцієський резидент на якихсь писаних з місця документах, та є про неї фактичні дані і в інших джерелах.³⁾ Вістка про перебування полонених у Замості таких підстав не має, а до того вона ще й зв'язана з фантастичними переказами про козацькі скарби.

Дня 12 серпня відбув експорт із полоненими при великій збіговиську народу свій візд у Варшаву. Данцієська реляція описала його дуже докладно.⁴⁾ Наливайка повезли спершу до Уяздова, де його хотів бачити король, а звідтіля прямо до міста. Спереду їхало сім чи вісім коляс, кожна запряжена чвіркою або шестернею коней; в них сиділи шляхтичі та офіцери ескорти. За ними слідувало 18 селянських возів а на кожному лежало по одній зі здобутих від козаків гармат. Потім їхали полонені: спочатку Наливайко на поганім возі, запряженим двійкою коней, а за ним інші — 12 чоловік, пов'язані по двоє на однім великім возі.⁵⁾ З обох сторін йшли

²⁾ Додаток, № 31—32.

³⁾ Додаток, № 33—36; оповідання Йопчинського в Грушевський VII, 581; урочистий візд Жолкевського до Львова описав Ролле, 195 а за ним А. Ефименко в КС 46, 1894 стр. 305 та „Южная Русь“ I, 47.

⁴⁾ Додаток, № 37; агідно зі свідцтвом Бельського Наливайка до Варшави припровадив ротмістр Петро Порембський (III, 1765).

⁵⁾ Ці дані в головному вгоджуються з оповіданням Велевіцького, який теж говорить про 18 більших гармат та 12 товаришів Наливайка (Script. rer. Pol. VII, 215—216); Велевіцький лише помилився днем подаючи дату 13. серпня: звіт Керкербарта датований 12. серпня і в ній згадано, що візд полонених відбувся „сьогодні в полудне“. Близький до правди Сярчинський II, 377, що вираховує Наливайка

королівські гайдуки. Ціла процесія прямувала до замку, бо стара королева теж хотіла подивитися на знаменитого ватажка і для цього вийшла до вікна.⁶⁾ Проїздячи мимо палацу візник стримав трохи коней. Тоді Наливайко випростувався і стоячки поздоровив королеву, обернувшись до неї з непокритою головою. Потім він знову сів і процесія направилася до ратушу, де всіх козаків ув'язнено. Наливайко „з вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий з вихованим і отвертим обличчям та ні одним рухом не виказує малодушности або страху, і так багато хто шкодував, що він свою чесноту й мужність замість на хосен батьківщини обернув їй на згубу“.⁷⁾ Таким наскрізь прихильним описом зовнішності козацького привідці закінчив німецький резидент свого листа. Цікавий він не лише як опис очевидця, але й тим, що передає те, очевидно небудене, вражіння, яке особа Наливайка зробила на оточення. Варшавська юрба, якій навряд чи можна закинути симпатію до подоланого ворога, стрінула його зовсім не вороже. Чи не в цьому умінні козацького кондотьєра імпонувати масам треба шукати причини пізнішої популярности його в переказах та історіографії? В цім Наливайко був би подібен до не одного історичного діяча. Крім прихильної опінії про його зовнішній вигляд, вихованість і манери, на які XVI вік клав таку вагу, цікава ще згадка про здібність Наливайка володіти собою та зберігати у кожній ситуації холодну зрівноваженість. Що до решти полонених, то це були видатніші ватажки зворохоблених козаків і такі імена серед них як Шаула або Шостак промовляють за цим припущенням.⁸⁾

Данцігський звітодавець уважав, що зі засудом та екзекуцією над полоненими чекатимуть до сойму. Але тут він помилився.⁹⁾ Сойм відбувся аж слідуєчого року між 10 лютого й 24 березня. Одначе з першими карами на козаків уряд все таки почекав до часу, коли з нагоди смерті „старої королеви“ до Варшави зіхалось багато сенаторів. Справді першу вістку про засуд маємо аж із 25 вересня;¹⁰⁾ вона досить інтересна: засуджені були Кособуцький і Павловський — обидва шляхтичі. Їх обвинувачено в плюндруванні та грабунку шляхотських маєтків, але конкретних доказів щодо цих двох людей судова комісія очевидно не мала, бо обвинувачені

й 11 його товаришів. Жолкевський в листі до короля знад Солониці говорить про „кільлянація старших осіб“ виданих козаками на ласку й неласку (Жерела VIII, № 64). Керкербарт перерахував усіх козацьких ватажків поіменно і тому вістку Бельського про те, що Наливайка привезено до Варшави з шістьома товаришами треба визнати за помилкову. За Бельським повторили її Костомаров Собр. соч. III, 675; Ролле, 194 (назвав по іменам лише чотирьох) та Модзалевський РБС XI, 55; Ф. Срібний, у своїй рецензії на Велевіцького неслухно запідозрив авторитетність його свідощтв, спершись на того самого, мало вартого довірря, Бельського (ЗНТШ 67, 1905 стр. 4).

⁶⁾ Анна, остання в роді Ягайлонів, сестра Жигимонта-Августа, вдова Стефана Баторія, тітка Жигимонта III (померла незабаром — 9. вересня 1596).

⁷⁾ Цікаво порівняти з цим описом відому нотатку Бельського III, 1765 „Była to osoba krasna, mąż ktemu nie lada by to był na dobre obracał, co mu bóg dał; do tego puzskarż znamienity“.

⁸⁾ Як зазначив Грушевський VII, 237 досі відомі імена в'язнів крім Шаули та Шостак — Мазепа, Панчоха, Кизим — подані джерелами непевними (Сб. летоп. Ю. Р., 4; Куліш, Матеріяли I, 65; Бузук, Праці ОЦНБ I, 59—60); і дійсно серед привезених до Варшави бранців їх нема. Хіба може сталася плутанина між прізвиськом „Панчоха“ та „Скарпетка“, що його пізніше іменує Керкербарт? В літературі ці мітичні імена (крім Кизима) вичисляє Ролле, 194.

⁹⁾ Помілилися одначе теж і дослідники, які вважали що бранців було негайнож страчено (Костомаров III, 676 і Модзалевський РБС XI, 55). Їх помилка базується видимо на занадто спішній інтерпретації Бельського, котрий писав, що товаришів недолі Наливайка „tychło potem rościnano“ (III, 1765). Обережніше і правильніше висловився Грушевський VII, 237 — „скарано на смерть незадовго“.

¹⁰⁾ Додаток, № 38; Жукович, 235; Script. rer. Pol. VIII, 47.

уперто обстоювали свою невинність і вимагали представлення доказів на їх злочини. Чи оскарження було зрештою доведене, чи ні — не знати. Коронний інстигатор оголосив обом, що не дивлячись на заперечення вини (in reccuti crimine) співпраці з ворогами батьківщини з особливої королівської ласки (ex singularis clementia Regis) засуджено їх на відрубання голови. „Особлива королівська ласка“ значила в данім разі видимо звільнення від тортур, про які дійсно нічого не згадується. Після цього виведено обох засуджених крізь малі дверцята за міські мури над Вислу та дано їм можливість причаститися й висповідатися. Останню втіху подав їм „патер Бернгард“. Трудно думати щоб православний піп міг бути названий патером, і ще трудніше — щоб він носив таке ім'я, зрештою популярне серед католиків. Отже згадані козакуючі шляхтичі були католицького віроісповідання. Після того як засуджені помолилися, вони обнявшись попрощалися зі собою, але Кособуцькому, який перший поклав голову на ешафот, трапилася негода: він поворухнувся і кат, не попавши добре, лише розтяв йому щок. Старовинного звичаю, що кат не рубав у друге, дотримано. Кару спинили і раненого понесли до лікаря. По дорозі він помер. На Павловськім, котрий тримався значно спокійніше показав кат своє уміння краще. „Дай Боже обом щасливого воскресіння...“ таким побажанням закінчив Керкербарт опис цієї сцени, якої він, як видно, був очевидцем. Це закінчення показує знову, що супроти засуджених козаків мав данціський звітодавець скорше співчуття аніж ненависть чи озлоблення.

Очевидно обидва шляхтичі Кособуцький і Павловський доконували тих самих вчинків, що й досі відомі Михайло та Олександр Гулевичі, Флоріян Гедройц або князь Петро Воронєцький. Стоячи менше чи більше в зв'язку з різними розсипаними по Україні козацькими заганами займалися вони грабунками та наїздами на шляхотські маєтності.¹¹⁾ Певно, що при цьому переслідувалось у першу чергу особисті цілі — поодинокі пани ловили рибу в мутній воді козацького розливу, але загальна кількість шляхти серед козаків була досить значною.¹²⁾ Одначе тоді як усі дотепер відомі шляхотські сподвижники Наливайка належали до українських православних родів Кособуцький і Павловський були не лише поляками-католиками, але й походили з етнічно-польських, далеких від України земель.¹³⁾ І варте уваги, що саме вони витримали до кінця Солоницьку облогу та попали в число найвидатніших козацьких ватажків, тоді як напр. православні Гулевичі або князь Воронєцький виявились тільки хвилими попутчиками козацького руху та залишилися і на далі обивателями Речі Посполитої. Треба бачити тут лишній доказ того, як мало був тодішній козацький рух зв'язаний з релігійними чи національними мотивами.

¹¹⁾ АЮЗР I¹, № 90; АЮЗР III¹, № 20, 27, 29; пор. теж промову Гулевича на соймі 1597 у Варшаві, де він виправдував свого сина за участь у козацьких наїздах (Голубев I, 48; Script. rer. Pol. XX, 101, 472).

¹²⁾ Про це свідчить лист Радивила Сирітки з Білої 11. квітня 1596 (Script. rer. Pol. VIII, 45—46) „O kozakach przyszła wieść iż Szanlewych urwano pieć rot, więźniów jest do 200 szlachciców, którzy do nauki K. Jmci na zamkach są posadzeni“. Orzelski I, 211 говорив на соймику в Шроді 8. січня 1597 „... nad którego (Наливайка) towarzyszni szlachcicami już się sprawiedliwość stała...“ Крім Кособуцького й Павловського шляхотський титул могли мати ще Коршоловський та Островський.

¹³⁾ Кособуцькі гербу Побуг числено розвітлена родина у місцевостях над Вкрою (Pargoski, 233; A. Sokołowski в Script. rer. Pol. VIII, 47). Микола Кособуцький був 1582 писарем земським у Плоцьку (Wierzbowski I, 244). Якийсь Кособуцький згаданий пізніше, у війні зі Шведами 1626 р. навіть як воеводич мазовецький (A. Grabowski, Starożytności polskie... I, 210). Павловських було багатого родів. Pargoski, 489, 708, 742 згадує їх три: гербу Лелива у повіті Освенцім та Затор, г. Корвін на Люблинщині й г. Вержбна в Великопольщі. Niesiecki IV, 468; V, 246; VI, 41; VII, 261—264, 364; VIII, 119; IX, 316 знає аж вісім родів Павловських усіх у Великопольщі й Прусії, крім одного г. Корвін з Люблинщини.

Тепер пішли одна за другою дальші кари... На слідуючий день — 25 вересня тортували чотирьох козаків: Шкарпетку, Островського, Івашка та Коршоловського.¹⁴⁾ Вони призналися в усіх пунктах обвинувачення, себто мабуть у грабунках шляхетських маєтностей та в спілці з ворогами держави. Одначе всі одноголосно твердили, що Івашко невинний. Після тортур перевели всіх бранців до іншої в'язниці, зняли з них кайдани та дали висповідатися. На цей раз священник названий „Pfaffe“ — зовсім можливе для православного означення. Дня 28 вересня о шестій годині ранку скарано всіх чотирьох, також і невинного Івашка. Та останній тримався перед смертю якраз значно відважніше ніж усі інші: „Не можна було цього змінити“ додав на закінчення звіту данціський резидент — і це останнє речення звучить знову виразним співчуттям з долею принаймні того Івашка, котрому не можна було довести ніякої провини.¹⁵⁾

Вночі з 4 на 5 жовтня самого Наливайка і решту його товаришів ввели поодиноці на допит до коронного маршалка Миколи Зебржидовського, що погрожував їм тортурами, коли вони не дадуть відповіді на запити. Через три дні, в ніч на 8 жовтня відокремлено від інших Шаулу й Шостака та відведено їх до вежі тортур. Обом козакам обстригли все волосся з тіла зі страху перед тим, що вони можуть бути зачаровані. На другу ніч їх катували. Данціський звітодавець вимірював, що вони мали при цім оповісті щось інтересного, бо коронний маршалок, котрий, хорий на пропасницю, не показувався у королівській палаці, раптом, не дивлячися на погану погоду з'явився до Жигимонта III на приватну аудієнцію в чотири очі. Здогад Керкербарта так і залишився здогадом без ніяких підстав. Нічого ближчого про зізнання козацьких ватажків невідомо. Через два дні, 11 жовтня пополудне, стяго Шаулу й Шостака, а їх голови виставлено по вулицях на палях.¹⁶⁾

Після цього прийшла черга на самого Наливайка. Його мучили одною з найтяжчих тортур, а саме окремо приставлена сторожа мусіла не давати йому заснути. По кількох днях такої муки людина попадала у стан непричетности і балакала не здаючи собі справи у власних словах. Безсонницею мучили Наливайка від 10 по 14 жовтня після чого його ввели на допит до коронного маршалка та прислали йому до в'язниці відомого єзуїта Андрія Боболю з підканцлером Яном Тарновським, очевидно з метою щось випитати.¹⁷⁾ Проте можна сумніватися чи тортури застосовано з усією суворістю; після відвідин Боболі Наливайкові дозволили годину заснути, але в дійсності він спав більше ніж дві. Сторожа не тільки не будила його, але й підкупила слідуючу зміну, щоб і та теж його не турбувала. Керкербарт говорить про співчуття вартових до полоненого ватажка. Але скорше можна тут думати знову таки за це вражіння, яке особа Наливайка видимо робила на оточення. Звичайного співчуття у су-

¹⁴⁾ Коршоловських ні Папроцький ні Несецький не знають. Натомість Островських подав Папроцький на Україні й у Польщі шість родів (стр. 136, 214, 489, 589, 619, 691) а Несецький, крім цих ще 4 також і з України і з Польщі (VI, 588; VII, 202, 205–206; VIII, 100, 399; IX, 73).

¹⁵⁾ Додаток, № 40.

¹⁶⁾ Додаток, № 41; Бельський III, 1764 теж назвав по іменах як найголовніших привідців Наливайка, Шаулу й Шостака. Як видатний старшина згадав Шостак у листі Жолкевського з 16. березня 1596 (Listy, 72); подібно до інших козацьких ватажків провадив і він теж якусь переписку з польськими магнатами (Archiwum Sapiehow I, 145).

¹⁷⁾ Додаток, № 42; Керкербарт не згадав чи тортури провадились способом розштуркування чи робленням гуркоту. Костомаров III, 676 пише, що двоє музик били Наливайкові над вухом у літаври. Про відвідини Тарновського та Боболі згадує в однім своїм листі Лев Сапіга; він категорично твердить, що Наливайко не сказав нічого (Archiwum Sapiehow I, 144).

дової сторожі з XVI століття навряд чи вистарчилоб для того, щоб навіть пускати в діло підкуп. Може не без значіння була обставина, що варшавська тюремна варта своїм походженням і суспільним станом була близька до тих „втікачів, бездомних, злочинців“, замкових слуг, збройних наймитів та дрібного военного люду з котрого впершу чергу рекрутувалися загони Наливайка.¹⁸⁾

Дехто з вартових твердили, що козацький вожд нічого не зізнав. Інші знов оповідали нібито Наливайко признався, що закопав у землю гроші зашиті у волову шкуру, але це місце може знайти лише він сам. Описати його не можливо, а всіх своїх помішників при закопуванні він позабивав власною рукою. Історія ця одначе менше подібна до галюцинацій змученої безсонницею людини (коли прийняти, що йому таки дійсно не давали спати) ніж до звичайних оповідань про скарги популярних привідців. Скорше можна собі уявити, що мається тут до діла з новонародженою легендою ніж із дійсними зізнаннями. На кожний випадок не оповів Наливайко нічого важливого, а в тортуруванні мабуть наступила перерва. Так можна судити з речення звітодавця під 18 жовтня: „що буде з Наливайком, покаже наступний тиждень“. Литовський великий канцлер Лев Сапіга передавав 12 жовтня, що його мали незабаром стратити.¹⁹⁾ Це виявилось невірним — козацький ватажок залишався у в'язниці ще цілих пів року. Але обставина, що відомість про страчення подала така компетентна в правительствених кругах особа як литовський канцлер, змушує думати, що справді існував плян негайної страти Наливайка — плян який чомусь тоді, у жовтні 1596 не був здійснений.

Двох дальших козацьких старшин тим часом, пострахавши їх карою смерті, помилювано. Дня 18 жовтня впали обоє, Дука й Оливка, до ніг королеві, коли той ішов на мессу, та дякували йому за ласку. Дуку характеризував Керкербарт як невинного, але Оливка мав бути славним у Дикім полі ватажком. Обоє були або піддані селяне, або залежні замкові слуги, бо їх після помилювання віддано їх панові.²⁰⁾ Взагалі в середніх числах жовтня наступила з якихсь причин перерва в серії кар. Розійшлась навіть чутка, що кілька панів заступилось за Наливайка та виявили готовість взяти на себе поруку в тім, що він на будуче зберігатиме вірність королеві й Речі Посполитій.²¹⁾ Щось зовсім фантастичного це не було. В днях своєї слави певно мав Наливайко зносини не з одним тільки підчасним Тарановським і колишні його приятелі могли пробувати змякшити його долю. Але таку чутку прийняв Керкербарт з недовірям, бо з того як її оповідалось він не міг допитати за іменами тих чотирьох панів, що готові були ручити за козацького вождя. Недовіря Керкербарта було обосноване і робить йому як точному звітодавцеві честь. Особисто він сумнівався, щоб Наливайко вийшов ціло, але рівночасно послав повідомлення данцігському сенатові про нараду, яка відбулась між маршалком Зебржидовським, підканцлером Тарновським, та відомими правниками Щербичем і Лончинським напевне в справі дальшої долі полоненого ватажка. Осо-

¹⁸⁾ Heidenstein XI, 327; Грушевський VII, 238 теж нотує вражіння, яке зробив Наливайко на сучасників, вчислючи легенди, що ними була обвіяна його смерть. „Оповідання сі показують, що скоро по смерті — а може ще й за життя Наливайко виріс до розмірів бунтівника — претендента на корону, кандидата на українського короля“.

¹⁹⁾ Archiwum Sapiechów I, 144.

²⁰⁾ Додаток, № 46.

²¹⁾ Додаток, № 42; пор. теж лист Радзивила Сирітки з 5 жовтня 1596 (Script. rer. Pol. VIII, 47) „O Nalewajku i z relacyi i z listów miałem, że dobrą nadzieję może mieć wolności swej... póki jeszcze na świecie jest, jam inter metum, bo slysze jako ważnych i wiele miałby mieć promotorów“.

бливо інтересна кінцева замітка Керкербарта, що і Зебржидовський і Боболя подавали Наливайкові в імені короля надії на будуче (guten Trost). Помилка Льва Сапіги та підозріння Радзивіла Сирітки про „високих заступників“ козацького бранця зискують таким чином на значінню. В інтимнім крузі приближених короля Жигимонта III очевидно виникли пляни якось використати популярного привідцю мас, що опинився в їх руках. Супроти королівської особи Наливайко, як і всі інші козацькі старшини, завше виявляв тільки пошану. Інша річ, що пляни Жигимонтового оточення могли мати вигляд лише невиразних фантазій, з якими боялись висуватись на світ з огляду на непримириме ставлення шляхотського загалу до козаччини.

Страта останніх полонених відбулась 13 грудня о девятій годині ранку. На черзі стояв Микитка, судячи по описові Керкербарта особливо видатний і завзятий козак. Майже весело (wol getrost) йшов він на смерть, не дав катові торкнутися себе, сам здійняв одержу та залишившись тільки в зеленім жупані попрощався з натовпом. Кладучи голову на ешафот жартував Микитка, що він схиляє її немов для миропомазання. Його голову також виставлено на палі, що було привілеєм лише найвидатніших козацьких привідців, Шаули та Шостака. Товариш Микитки, останній з усіх дванадцяти, знову Івашко по імені, дістав в останній хвилині з уст королівського дворянина Дрожинського, помилування від Жигимонта III з тим щоби він розповів усе, що бачив, та служив для інших відстрашуючим прикладом. Івашко подякував доземним уклоном.²²⁾

З усіх, привезених до Варшави, козацьких старшин отже троє було помилувано, а решта стяті. Не знати чи останній Івашко повчав потім пограничне населення про послух маєстатові Речі Посполитої, але щодо інших помилуваних цього сказати не можна. На бурхливу кров козацьких „кавалерів“ очевидно навіть прояви королівської великодушності не мали благодатного впливу, що міг би їх примирити з припадами шляхотського устрою. Дня 1 червня 1597 повідомляла данцізьська реляція ляхонично: з трох козаків помилуваних їх величністю двоє — Дука й Микитка²³⁾ забили свого пана і пограбувавши, що далось, втекли до свого давнього товариства. Очевидно низове життя, навіть у сумних обставинах після Солоницького погрому, занадто манило до себе стару гвардію молдавських та білоруських походів. Не треба забувати, що всі вичислені тут козаки напевно належали до чільних ватажків у тім війську, яке три роки фактично панувало на цілیم просторі українського степового пограниччя. А як прикорм був для козаків поворот до панів свідчить відомість, що саме через це жадання Жолкевського розбилися переговори про капітуляцію на Солониці і дійшло до різні.²⁴⁾

Наливайко тим часом сидів далі у вязниці. Шляхотська суспільність почала вже не на жарт турбуватися довгим проволіканням його страти. Завше підозріла на своє власне правительство, почала шляхта і тут додумуватись якихось потаємних махінацій. „A Nalewajka po cóż do seymu chowają? czy herszt niewinien, co ziemie koronnej kilkaset mil powojował? co chorągwie i strzelbę królewską w bitwach brał? ludzie porażał? piechotę wybił?.. Czy sejm tylko o nim być ma, a nie o główniejszych sprawach?“ кричав на виборчім соймику вже відомий староста радзівівський

²²⁾ Додаток, № 44.

²³⁾ Додаток, № 46; тут очевидно помилка — має бути Оливка. Вістка прийшла здалека і імена могли переплутатись, тим більше, що цю новину подав не знайомий із цілим ходом процесу Керкербарт а новий, певне мало знайомий з минулим, резидент Даниєль Торнай.

²⁴⁾ Bielski III, 1765.

Оржельський.²⁵⁾ Соймики вовводств Мазовецького та Руського домагалися чим скоршої страти Наливайка. Нажаль данцізьські звіти з цього часу не приносять нічого цікавого. Керкербарт видимо з кінцем грудня 1596 покинув Варшаву, а його наступники або не цікавились козацькими справами, або й не знали їх. Лише з 11 лютого збереглася вістка, що Наливайка цими днями знову тортуровано і мали вже його стратити, але з невідомих причин справу знову відкладено.²⁶⁾ В кінці березня з'явилися ще до Наливайка у в'язницю пан Овсій Максимович а з ним „енерал возный его королевской милости дворный“ Максим Козловський та ще двоє свідків. Вони допитували за коштовну зброю (шаблю, палаш) застав князя Друцького-Соколинського, здепонований Максимовичем у одного могилевського міщанина. Наливайко відповів, що сріблом оправлену зброю, підчас грабунку Могилева, козаки принесли йому а „иную маетность вашу войско мое побрала“.²⁷⁾ На тім допит і скінчився, подаючи хіба стилеву подробицю поділу здобичі серед козаків.

Чи то під натиском шляхотської суспільности, яка домагалася смерти козацького привідці, чи то тому, що його власні пляни щодо Наливайка були невірними й легко змінливі, але після закінчення сойму правительством вирішило скінчити справу. Останній допит учинили Наливайкові 9 квітня в присутності всіх сенаторів, які на той час були у Варшаві. Чи можна брати поважно його тут пороблені зізнання, ніби то князь Острожський зв'язався в кінці 1595 з козаками щоб використати їх проти короля в обороні кривд, які діялись „вірі руській“, мусить наразі лишитись питанням отвертим. Сама страта, як відомо, відбулася на Налевках 11 квітня 1597, що припадав на п'ятницю після Великодня. Тіло потім четвертовано і виставлено на показ.²⁸⁾ Данцізького звіту про цю справу не доховалося.

Бачивши ті зародки легенд, які творилися довкола Наливайка ще поки він сидів у в'язниці, не приходиться дивуватись повені фантазій, що майже в сучасну добу творились довкола його смерті, не кажучи вже про часи пізніші. Видимо згадане уміння Наливайка робити вражіння на оточення сприяло тому, що, як висловився Грушевський, „в ватажку української сваволі бачили фігуру важнішу, ніж був в дійсности“.²⁹⁾

²⁵⁾ Orzelski I, 211; Голубев I, 54; Script. rer. Pol. XX, 107, 385.

²⁶⁾ Додаток, № 45.

²⁷⁾ АЗР IV, 173.

²⁸⁾ Голубев I, 64; Bielski III, 1765; Script. rer. Pol. VII, 235; Macurek, 84 і 100; можна однак згадати, що останні зізнання Наливайка досить згоджуються зі свідченнями арештованого Хлопницького, які теж вказували на численні зв'язки князя Острожського з козаками.

²⁹⁾ Грушевський VII, 237.

Додаток.

МАТЕРІЯЛИ З ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ В ДАНЦІГУ.

Сигнатура: 300,9 Nr. 46—52 (pp. 1592—1597).

1.

Константин Гізе, Мельхіор Шахман та Георг Бергман з Варшави 26. вересня 1592.

Die Kosaken sollen dem Braczlawischen Woywoden¹⁾ eine seiner vornembsten Stedte aussgeplundert, undt einen zimlichen grossen raub dauon gebracht haben; wie auch dem H. Kiowischen Woywoden²⁾ von ihnen ein absag brief zugekommen, zu was ende solches nuhn ferner gereichen mochte, wirdt die zeit geben.

2.

Константин Гізе та Георг Бергман з Варшави 2. жовтня 1592.

Es sein alhie zeitung angekommen, das die Kosacken uber die grentze gefallen, undt dem Türcken einen grossen schaden zugefüget, auch etliche Stedte aussgeplündert haben; worauf sich den die Tatern undt Türcken wiederumb aufgemachet, undt an der grentzen sich sehen lassen, also das mahn sich eines einfalles befahret.

3.

Константин Гізе, Мельхіор Шахман та Георг Бергман з Варшави 23. жовтня 1592.

Die herren Rätthe bei Ihrer Maytt zusammen gekommen, undt biss zu später abends zeit geradschlaget: alda den unter anderen soll vorlesen sein ein schreiben vom Türcken, in welchem ehr nicht allein über den Kosaken zugefügten schaden klaget, sondern auch zum heftigstere uber den Starosten Kaminieczki³⁾ undt andere mehr sich beschweret, undt ausdrücklichen anzeigt, im fall solcher zugefügter schaden undt grubere frewel auss Ihrer Mytt befelich geschehen wehre, so wolte er hiemitt den aufgerichteten frieden aufgesaget haben. Wo aber nicht, so begere ehr das die (auctoren)⁴⁾ am leben mochten gestraffet werden.

4.

Вессель Міттендорф з Варшави 17. грудня 1592.

Sonsten ist alhie nichts dauon ich E. E. W. fernere zu schreiben mochte, ohne allein das am 9. dato der Tatrischer Gesandte für Ihrer Maytt ist gehöret worden, undt hat sich beklaget uber den kosacken einfelle undt zugefügtem schaden, undt danebenst gebeten Ihre Maytt wolten darum sein, damit sie gehemmet, undt alle freundschaft mochte erhalten bleiben. Worauf am 15. hernach solch ein andtwort erfolget, das Ihre Maytt zu erhaltung bestendiger freundschaft geneiget, wolte auch vorhütten das nichts dawieder geschehen möge: auf das aber der Carz Prokopsky⁵⁾ desto klerlicher solches spuren möge, wolten Ihre Mayt erster tags einen grossen boten mit fernerem bescheide ahn ihm abfertigen.

5.

Ганс фон дер Лінде, Гергарт Цімерман (?) та Георг Бергман з Варшави 1. червня 1593.

Der Konitzki⁶⁾ beginnt mit seinen sachen auch aufzuwachen also will ein jeder Ritter an der stadt itzo werden.

¹⁾ Януш Збаражський.

²⁾ Василь Острожський.

³⁾ Ян Потоцький.

⁴⁾ Гіпотетично відчитані слова.

⁵⁾ Іззі II-Гірей „Буря“

⁶⁾ Криштоф Косинський.

Ті-ж самі, Варшава 4. червня 1593 (постскріптум).

Gleich im schliessen werden wir berichtet das der Kosszinsski, der sich zu den Cossaken geschlagen, und dem herren Kiofischen Woewoden vor diesem grossen schaden zugefüget, an den grentzen von dem (hiegeschen) uberraschet worden, und selb vier hundert aufs heupt erleget, und er selbst zu stücken gehawen worden.

Вессель Міттендорф з Кракова 2. жовтня 1594.⁷⁾

Etlicher Armenier die gestern anhergekommen, bringen gewisse zeitung, wie der Starosta Snatinski⁸⁾ mit m/17 wolgerüsteter kriegsleudt in die Tartarey nach Kaffi zu rücke, in hofnung, weil das der vornemste ort ist, undt da niemal kriege gewesen, gute beute dauon zu bringen.

Der Kosacken, welcher Obrister Naliewaiko heisset, sollen 4000. mahn beieinander sein, undt haben ihren zugk nach der Türckey genommen, alda sie auf eine grosse anzahl Türken getroffen, denen 7000. erleget, undt eine so grosse beute erobert, das sie damals nicht weiter haben fortziehen können, sondern haben dieselbe beute mit sich zu rücke genommen, undt in Bialogrod welches unter dem H. Straussen⁹⁾ gelegen, niedergeleget. Undt weil ihnen dieser zugk so wol gelungen, sol ein grosses volck ihnen teglich zu fallen, mit denen sie aufs newe nach Tehin in Türckeyen fortziehen. Der Kosacken aber sein in dem treffen 700. geblieben.

Слідє звіт про моразку християн під Раабом.

Георг Бергман та Вессель Міттендорф з Кракова 15. листопада 1594.¹⁰⁾

Heutiges tages hat mahn alhie für gewiss aussgegeben, welches auch der Starosta Snatinski sol hergeschriben haben, wie das unsere Kosaken derer m. 12 beieinander sein, wegen des Christlichen keyzers, dessen fahne sie auch fuhren sollen, in die Wallachey gefallen, den Woywoden daselbst vertrieben, undt die gantze landtschaft eingenommen haben.

Postscriptum 16. Nouembris. Was wir auch hie oben vom einfall unserer Kosacken in die Walachey gemeldet, solches wirdt von vornehmen confirmiret, die den daher eines grossen unglückes uber diese krohne Polen sich beferen, undt fast bekummert sein, undt so viel do mehr, weil mahn zeitung bekommen, das sich die Tatern nach Siebenburgen begeben haben, undt das Turckische heer ihnen beistandt zu leisten, folgen soll.

Ті-ж самі, Краків 29. листопада 1594.

Unsere kosacken sollen mit grossem raube auss der Wallachey zurücke kehren, undt die gelegenheit ihres durchziehens abwarten, darumb den das unserige an der grentze liegende kriegssvolk wegen des langwierigen vorzuges nicht wol zu frieden, undt so viel do mehr weil bei Ihnen (welches der H. Referendarus¹¹⁾ sol hergeschriben haben, dessen ankunft mahn teglich erwartet) grosser mangel an prouiant gespuret wirdt.

Вессель Міттендорф з Кракова 11. січня 1595.

Результати засідань, що мав Жигимонт III у Прошовицях з краківським воеводою, каштеляном та єпископом, депутатами від капітули цього міста, люблинським воеводою та головним секретарем¹²⁾.

Anlangende den andern punct wegen der Kosacken ist für radtsamste angesehen, das mahn nicht so gar seure mit mandaten oder citationen gegenst sie solte vorfahren, sinte-

⁷⁾ З помилками надруковано у Hurmuzaki XII, 9.

⁸⁾ Юрій Язловецький.

⁹⁾ Помилка: має бути Брацлав. Брацлавським старостою був Юрій Струсь. Грушевський VII, 184 помилково назвав його Яковом (пор. Niesiecki VIII, 539).

¹⁰⁾ Постскріптум цього звіту в уривку надрукований у Hurmuzaki XII, 17.

¹¹⁾ Ян Томаш Дрогойовський, староста перемишльський.

¹²⁾ Краківський воевода — Микола Фірлей; краківський каштелян — Януш Острожський; краківський єпископ — Юрій Радзивил; люблинський воевода — Микола Зебржидовський.

mal mahn ihrer hulf schiekunftigk mochte benötigt sein, sondern das man sie schriftlich ermahnete, damit sie sich der gebure nach vorhalten, undt keinen mutwillen ferner uben wolten.

11.

Той-же, Краків 27. січня 1595.

Die Kosaken haben ihre abgesandten an Ihre Maytt anhergefertiget, undt lassen sich entschuldigen wegen der vielfeltigen klagen so für Ihre Maytt gebracht sein, erbitten sich Ihrer Maytt vor allen andern zu dienen, undt wieder den feindt gebrauchen zu lassen. Nicht downiger hat mahn alhie zeitung, das die Kosaken von ihrem mutwillen nicht nachlassen, undt sollen Kaminietz belegert haben.

12.

Той-же, Краків 3. лютого 1595.

Die Kosaken sollen Kamieniez mit gewalt erobern undt eingenommen haben. Das mahn sich zu ihnen wenigk gutes vorsehen kan.

13.

Константин Гізе та Ганс Торбергер з Кракова 22. лютого 1595.

Was nuhn zu schlosse teglich fürgelaufen, werden E. E. W. auss folgendem zu vornehmen haben. Am 20. dato haben Ihre Maytt kriminalsachen gerichtet, da den zu letzt der Chlopiczki abgesanter von den Kosaken, (dauon wir in vorigen schreiben meldung gethan, das er bei dem H. hofemarschalk¹³⁾ in vorhaltung gehalten) vorgestellt, undt vom Instigator Regni¹⁴⁾ öffentlich angeklaget worden, als solte ehr bei Ihrer Maytt abwesen allerlei leudte zu sich gerottet haben, zu frembden potentaten gereiset, allerlei practiken auch mit dem Moskowiter getrieben, des keyzers fahne den kosaken zugeführet etc. Wie nuhn hierauf die herren Senatoren votiren solten, sein die umbstende allesampt abgewiesen. Es ist aber damals nichts concludiret, sondern auf eine andere zeit vorleget, undt der Chlopiczki wiederumb mit den heiduken ins H. Marschalks herberge beleitet worden...

Nachdem auch heut die landtboten sich zum heftigsten erklaget uber der kosaken mutwillen in dem sie schriftlichen bericht eben kommen, wie die Kosaken (derer wie mahn sagt m. 13 oder m. 14 beieinander sein soll) in der Wolyn einen uberauss grossen schaden mit plundern und brennern gethan, viel leute gefangen genommen, iemmerlich niedergehauwen undt tyrannischer unchristlicher weise mit ihnen umgangen sein, haben sie Ihre Maytt umb hulfе angerufen, damit solcher mutwil in zeiten gedempfet undt ausgetilget möge werden. Darauf haben Ihre Maytt den tag uber einen geheimen Radt gehalten, was daselbst beschlossen wirdt die zeit geben.

14.

Анонімна „Instructia na seim walni coronny w Krakowie na dzien szosty Miesziacza lutego Roku Panskiego 1595“.

Находиться після звіту Георга Бергмана та Весселя Міттендорфа з Кракова 29. вересня 1595 але хронологічно належить на початок поєв.

Oczim się tu sieroко nierozwodzacъ chce się da P. Bog J. K. M. o wsistkim snieszcz na Seimie straszna tam na tej ukrainie snacz iako y nieprzyiacel swawola zebrała się bela pierwy lotrzostwa wielka gromada ktorzi chodzili w (нечітке слово) Tureczkie zburzili y wypładowali Thejnia, tam potim gromieni od tatar wrocili sie do Bracławia miasto y zamek osiedly domi zamieczky slacheczkie naiezdziaя slachti woiewoctwa Bracławskie⁰ niemalo pomordowali y prawie obyczaiem nieprzyacielskim woiaя te tam wlosczy y one powoioiawszy y popustosziwszy dziala prochi y inne munitie z zamkow K. I. M. y ludzi Riczerskiego stanu zabrawszy y do dwunascie tysięcy clowieka maiя do Woloch wesli, ludzie Hospodara Woloskiego ktorzi sie im oprzecz chezieli potrzikroć zbili, tak ysz samemu Hospodarowi uciekacz przislo a Kozactwo to Woloskoy ziemię pomisli swoy woiaie. Zaczim dochodzi to K. I. M. ze Tatarowie z ordi ziać się chzia

¹³⁾ Очевидно це королівський маршалок Петро Литвиновський.

¹⁴⁾ Андрій Ржечицький відомий як інстигатор 1585; Е. Барвінський, видавець Dyaryusze Sejnowe 1597 (Script. rer. Pol. XX, 539) назвав в іменнім покажчику інстигатором Пржелюбського (або Пржелібського); але в примітці в тексті (стр. 523) названо Пржелюбського прокуратором і з видрукуваного протоколу слідства над екзархом Никифором (стор. 478, 522—523) видно, що інстигатор і Пржелюбський — дві ріжні особи.

z Turki ktorzi za okolo Dunaia y wspieracz z Wołoch kozaki. Czo iesly się im to zdarzy to iusz y stam tey stroni wrota do nasz otworzone a choczbi y te tam kozactwo odzierzecz się mogło idzie o starganie przesz nie samsieczkie⁰ przimierza y zawiedzenie Rptey w sranki ztak poteznim nieprzyaczielom. Więć y obespieczestwo (нечітке слово) ktore czy swowolny ludzie nie inaczi iako nieprzyacziel woiiu: przeto trzeba otim radzicz iakobi wzdy tey tam swowoley zabiczecz y one poskromicz y pokaracz.

15.

Константин Гізе та Ганс Торбергер з Кракова 1. березня 1595.

Gestriges tages wie Ihre Maytt Littawsche sachen gerichtet, haben die Landtboten Ihrer Maytt anzeigen lassen, wie sie berichtet das die Kosaken sich nach Kioff solten nahen undt dahin begeben wollen, bäten demnach Ihre Maytt wolte dem h. Feldheuptman¹⁵) befelich geben, damit dieses ihr vornehmen gehemmet undt in zeiten dem unglücke so daraus erfolgen köndte vorgekommen mochte werden. Hienebenst haben sie auch begeret, Ihre Maytt wolte die ienigen so den Kosaken zugezogen, undt noch teglich sich zu ihnen begeben, post curiam citiren. Welches alles Ihre Mayt zu thun beliebt haben.

16.

Вессель Миттендорф з Кракова, 26. квітня 1595.

Auss Ungarn kommet wenigk gewisser zeitung, ohne allein das der Turck in grosser aufrufung sein soll, auch die Tatern mit einer grossen anzal volckes uber die grentzen zu ziehen sich sollen vormercken lassen. Die Kosacken haben mit hülff der wallachen Tehin uberfallen und einnehmen wollen, sein aber von den Türcken ubereilet, also das bei 5000 Kosacken sollen geblieben sein. Sonsten spuret mahn alhie keine, preparation zum kriege, oder iekein volk solte angenommen werden.

17.

Той-же, Краків 9. травня 1595.

Chlopiczki ein kosack, der eine wail uber gefengcklich gehalten, undt auf negst vorgangenem Reichstage offentlich angeklaget gewesen, ist heimlicher weise dauon gekommen.

18.

Ганс Торбергер та Георг Бергман з Кракова, 21. травня 1595.

Chlopiczki ein Kosack, von welchem vorhin E. E. W. geschrieben, das er von hinnen auss dem gefengknuss entkommen, ist zu Tessen ereilet undt angetroffen worden: undt hat zwar derselbe, der ihme von Ihrer Maytt wegen nachgeschicket, ihn von dannen wegkuhren wollen, aber mahn hat es ihme alda nicht gestattet, sondern sein sowoll der Chlopiczki, wie auch derselbe der nach ihme aussgeschicket beide gefengcklich eingezogen worden. Dessenthalben dan Ihre Maytt an den keyser ein schreiben sollen haben abgehen lassen.

19.

При звіті Ганса фон дер Лінде та Гергарта Брандеса з Варшави 11. вересня 1595 долучена копія з «Postulata do Krolia Je⁰ Mczi od Woiewodztw Wielg Polskich».

2. Pochwalaia mądre y na obie stronie ostrozne a R. Ptei poziteczne postanowienie na przeslim sejmie, abi non obstante Comissione poslaniec bil do Turek, z uskarzeniem sie na Tatari o przesczie ziem Coromich. A iz widza zwłoke tak dluga od seimu do te⁰ czassu bić Rptei skodliwa, prossa abi Je⁰ Kro: M. poslanca prętko poslać do Turek raczel, doloziwssi obmowi stroni Kozakow Nizowich, ktorzi swą wolią nad wiadomosc y rozkazanie Je⁰ Kro: M. ie⁰ niektore zamki splundrowali et ad explorandum mentem et voluntatem tego Tyranna.

6. Obieraia sie w Russi iakies nowe Regimenti. Bo iako pirwei tak y theraz chorągwie czudze Nizowi Kozaczi podnossa. Jus nie Je⁰ Kro: M. za Pana maia. Ale kogo innego mianuia. Prossa abi Je⁰ Kro: M. rozkazac raczel Paⁿ Hetmanowi, abi maiać woisko, theraz takie ludzie poskromiel. Gdz ad officium niemoga inaczi przywiedzeni bić bez woiska.

¹⁵) Гетьман польний Станислав Жолкевський.

Ганс Керкербарт з Кракова, 1. січня 1596.

Aus Littawen ist bishero zeitung gewesen von den kosacken wie sie Slucki verheeret undt ausgeplündert gehabt. Dem schaden zu begegnen, hat Ihre May. itzo dem Cracawischen herren¹⁶⁾ neben noch etzlichen (mhre) Castellanen auferlegt, mit dem Wallachischem undt anderem kriegsvolck, wieder sie zu ziehen, undt ihnen nach zu eilen, nach dem sie sich auf Wolin begeben, undt verlauten lassen, wofern Ihre May. sie hart verfolgen wolte, den sie als den dieselben gegendt herum verheeren undt verderben, undt endtlich zu dem Moscowiter fallen wolten. Welches die zeit weiter wirdt erkleren.

Той-же, Краків 21. січня 1596.

Heute ist auch aus Reussen zeitung kommen, das der Naliwaika der kosacken Obrister daselbst eine stadt mit namen Mogillow gar ausgebrandt hat. Und gehet die rede fort unter den leuten das des regierenden Moscowiters bruder¹⁷⁾ sich wieder die Polen rüstet und sich dessen offentlich vorlauten läst, unangesehen es Ihme von dem brudern gewheret wirdt.

Ганс Торбергер з Кракова 20. лютого 1596.

Von newen zeitungen ist alhie weiter nichts, allein das das geschrey von den Kosacken von tag zu tag grösser wirdt, wie sich dieselben vest mherern, also das sie bis in die fünfzehntausent seint starck worden, der Naliwaika mit dem Loboda sich vereinigt undt verglichen auf gleiche beute, undt in ihre gesellschaft den Bischof von Kiow bekommen haben, undt täglich mhre anhang suchen, auch vorgeben das sie alle arme undt bedruckte leute, so zu ihnen zuflucht haben werden, wieder das Polen gewalt undt tyranny schützen wollen. In summa sich so weit vermercken lassen, als wen sie ein neue Rempublicam zu stiften gesonnen weren, zu welchem euch den auch, wie man sagt, der Naliwaika titulum Principis an sich soll genommen haben, undt sein anschlag itzo, wie man sagt, auf Lublin, undt wie etzliche sagen, auf Grodno gerichtet sein. Undt gehet die rede für gar gewihs, das sie des Keisers fhane führen. Was aber dieses geschrey für einen ausgang undt effect gewinnen werde, wirdt die zeit geben. Schicke E. H. hiebei neben antem auch eine abschrift eines consilii, welches der Kiowische Bischof den Kosacken geben hat, wie ihm deuchte, das sie ihr regiment anfangen undt bestellen solten.

Woisku zaporowskiemu pokazanie iassne iak stroni wichowania, tak thosz stroni wiecznego opatrzenia na Zadnieprzu. 1596.

Izbi thowarzystwo woiska Zaporowskiego bel kazdi pewni swe⁰ wichowania na Zadnieprzu, iako thesz y opatrzenia. Thedi kto bendzie Xciem Zadnieprzkim mial wiecznemi czassi za opatrzenie z swem polkiem Pereiaslaw ze wsistkiemj futoramj, ze kto zaś będzie Hetmanem, mial za opatrzenie swe swim polkiem wiecznymi czassi Lubno, ze wsistkimj futoramj. Drugi polkownik, Pieczathin, s swoim polkiem, ze wsistkiemj futoramj. Trzeci polkownik s swoim polkiem Stawie, ze wsistkiemj futorami. Czwarthi polkownik s swoim polkiem Borispolie ze wsistkiemj futorami. Piathi Polkownik s swoim polkiem Ostrhr ze wsistkiemj futoramj. Ssosthi Polkownik s swoim polkiem Liutecz ze wsistkimj futoramj. Siodmi Polkownik Homici z swoim polkiem ze wsistkiemj futoramj. Ossmi Polkownik Cziczersk z swoim polkiem ze wsistkiemj futorami. Dziewiathi Polkownik s swoim polkiem Propoisk ze wsistkiemj futorami. Dziessiathi polkownik s swoim polkiem Kriczow ze wsistkiemj futorami. Jedenasti Polkownik s swem polkiem Msczislav ze wsistkiemj futorami. Dwanasti polkownik Radowil ze wsistkiemj futoramj.

Obiczai do obietzia Pereislawa.

Za rozkazaniem P. Woiewodi Kiowskiego Pereiaslawianinom abi the pięć seth Kozakow w domach swich mianich podstępniem sposobem pozabiano y na lup obrocono: I ktory y lup, ktori odniesli Pereiaslawianie na on czass z kozakow, abi dochodzili Kozaci przed Commissarzmi Je⁰ Kro Mczi na Pereiaslawianach, iako przed Je⁰ M. P. Pretwiczem, P. Kozakowskim, P. Orisczowskim. Na ktorich to Pereiaslawianach Jech M. P,

¹⁶⁾ Каштелян Януш Острожський.

¹⁷⁾ Борис Годунов; останній в роді московських князів лінії Даніїла Федор Іванович був жонатий з його сестрою Іриною.

Commissarze o niesłuszni mord y lup skazali więc niżej na sto tysiacy zlotich. Cze^o maczcie note s podpissem rąk Commissarskich w skziniei swojej woiskowej. Ktore tho pieniadze, iako sami Pereiaslawianie swiatssa, summe belj niemala pieniedzi Kozakom slozeli, chczac Kozakow za then wistemppek swoy przeiednac. Ktore pieniadze P. Woiewoda Kiowski od Pereiaslawian wziawszi, sobie przywlaszczel, a Kozaky przy decrecie Commissarskim zostawiel. W ktorej summie prikazanej przez decret Commissarzow wiborniebi mogli vyechac Kozacy w Pereislaw.

Drugi zassie spossob iest do obięcia wsistkiego Zadnieprza. Iz na pissanie J. M. P. Hetmana Coronnego¹⁸⁾ woisko Zaporowskie chczac dogodzić rozkazaniu Je M do tego, abi mogli beli iaka przisluge uczinic Je^o Kro: M. P. swemu y wsistki R. P. na co kostu swego niemalo nalozeli niebespieczestwa y trudu niemniessego podejmowali, trudzac sie do Woloch z niemalem woiskiem swem, ktorego moglo biez okolo m. 20. A iz kazdj sluga iest godzien zaplati swojej: przeto zaplati dochodzac na Je^o Kro. M. P. swoim y R. P. godna y slussna rzecz iest przykladem zolnierzow Zamborskich obiac na wsistko woisko, wsistko Zadnieprze. Co gdi Je^o Kro: M. y wsistka R. P. przyczini sie do wiachania Kozackiego w Preislaw, do tego y we wsistko Zadnieprze, thedi abi nieplaczil wam thei summi Pereiaslawskij przez Commissarze Je^o Kro: M. na Pereiaslawianach skazanich. Jako thoss zebi y thego wassego trudu do Woloch summa niemala wam nienagradzal, nicz pewnieissego nierozumiem, jedno ze będzie wam chcial w tich summach puszczi y ostatke Zadnieprza, przestajac od was raczej na trzech albo na czterech tysiacy pewnego woiska wiecznemi czassi za wsistkie Zadnieprza, na wszelaka potrzebe, badz Je^o Kro: M. samego, badz thes y R. P. krolestwa Polskiego. Iakos gdi sie obaczycie w pozitkach Zadnieprzkich, moziecie wiborne y więc Je^o Kro: M. woiska postampici, chczac sobie więszą laske Je^o Kro: M. y wsistki R. P. poziskac. A czo sie thicze stroni moznich maiętnosci Slacheckich, ktore sa na Zadnieprzu, thedi chczac sie Je^o K. M. contentowac kilą tysiacy pewnego woiska od was z Zadnieprza, moze iem kedi indziej opatrzenie dac, albo powinni będa rowna powinnow z woiskiem Zaporowskim czagnac pod rozkaz(ami)¹⁹⁾ X^{c1a} wassego. Thes y inssi obiwatele wsistkiego Zadnieprza uczinic będa powinni. Ktore podanie moje w. m. raczcie za wdzięczne odemnie przyac, iako od the^o ktory wam z dusze na Zadnieprzu ziczi postanowanie, statecznego do thego dobrego mienia y slawj niesmiertelnj u swiatha wssistkiego.

A izbische w. m. beli pewniej laski mej przeciwno sobie, thedi na znak thego naprzod odkaznie w. m. stho tysiacy kop Litewskich conditionaliter, w ktorich iestem ukrzizdzonej od Urzędu Zamku Kiowskiego. A pothim za powodem P. Woiewodi Kiowskiego ucziniez z nissemi pospolu uczesnikami skarbu iego. Do tego gwałtem mi widarlij z ręku, thegoz dnia y poddanego mego, przez ktore^o bil w zachowaniu w grodzie Rachunkowim skarb od czasu niemale^o. Cze^o iest dobrem swiatkiem wsistek Urząd Miasta Kiowskiego, przed ktoremim opowiadal urzędownie gwałt mnie uczinionej. Ktorj summi, gdi w. m. będziecie raczeli mi na P. Woiewodzie Kiowskim y Urzędzie iego pomoc dochodzić, thedi na garlie sie swem opisznie, czego snadnie za pomocą Bożą z wielu miar dostampicze, bi thes naweth y maiętnosciami swem mieli thego skarbu gwałtownie przypłaczać. S ktori miari skarb swoy woiskowj, moglibiszcie niepomalu, ilie dwiema kroć stho tysiacy zlotich spanossić y niedostatkom swich powetowac, a mnie z Capitula Biskupstwa Kiowskie^o pięciadziessiat tysiacy zlotich na zbudowanie Kosciolow y opatrzenie iech poratowac. Poniewas then ten skarb bel Biskupa Kiowskiego przodka mego. A za chlopa mego ktori mi iest gwałthem wzięti pięczseth grziwien ja na zbudowanie spitaliu y opatrzenie iego na P. Woiewodzie Kiowskim odkazuie.

Drugi dlug w. m. odkazuie na woiskowa potrzebe u P. Iundzila dworzanina naszego trzi tysiacy kop litewskich ktore bil wzial z poddanych Kossuskowskich y pozitkow wsistkich przez trzi latha. A tho na wistawienie na potrzebe R. P. iako thoss y Biskupstwa mego sta koni. Czemu iz dossic wedle obwiasku nieucziniel za częstym upominaniem moim wolno w. m. będzie u niego tich trzech tysiacy kop dochodzić według zdania y upodobania wassego.

Trzeci upominek na potrzebe woiskowa dam w. m. kilkanascie zbiegow u Mieszczan Kiowskich, ktorzi zbiegli do miech z maiętnosciami swemi z gruntu Biskupstwa Kiowskiego, ktorich zbiegow, gdibim sam prawnie dochodziel, musielibimj albo zbiegi wraczac z maiętnosciami iech, albo gdziebi niechcieli musielibimj za kazdego zbiega wedla statutu po pięcziseth grziwien zaplaczić. W czym sie y wam müssa z kazdi miari iszczic.

Do teo odkazuie puskarzom woiska w. m. wsistkiego u Ssatkowskiego Arendarza mego za ossm lath Arendj niezaplaczoniej od klatki Kartowniczi, po trzi taleri rachniac, przez ossm liat talerow 24.

Naweth s chudobi a z wigarlowanej wislugi swei daie do w. m. na potrzebe

¹⁸⁾ Канцлер Ян Замойський.

¹⁹⁾ Тут кінчався рядок і склад пропущено при розділенні слова.

woiskową Kar(cz)me Biskupią w Kiowie na rok ieden: w ktorej gdi w. m. Kaczmarza swego przez rok będziecie chowali przewaznego a ktemu zmislnego, uczini to w. m. przinamniej 1000 zlotich.

Z insich wiele pozitkow pokazalo bi sie to w. m. przez mie, gdibiscie mie chcieli sluchac a zemną w jedni stateczni lidze stanac. Bo iako P. Bog dal bel liudu Israelskie(mu)²⁰ Moizesa misternim sposobem za X^u y Wodza abi bel z niewoli iech Egipski za morze na bith lepssi zaprowadziel: Tak mnie thess Pan Bog misternim sposobem dla wass luda Kozackiego na the kraine przeizral, abim wam bel wodzem za Dniepr, dla lepssi swobod y dobrego mienia wassego. A iako Joseph Patriarcha Egipski druzba moy prawie wsistek swiat obroniel bel przemislew swim przez siedm lath od glodu wielkiego, tak wi thess gdi sie przemislew moiem fundowac będziecie statecznie na Zadnieprzu, thedi y s potomstwem przez siedm seth lath nietilko z X^m swim zacznim slinac będziecie, ale y od glodu nigdi umierac niebędziecie, a po siedm seth lath ius pewnego sie sadu Bozego przisle⁰ spodziewaicie.

Consilium Josephi Weresczinski
Epi(scopi) Kiovien(sis) Kozacis porrectum.

24.

Даніель Торнай з Варшави 20. березня 1596.

In gemein wirdt hier gesagt, das die Cosacken geschlagen undt selbst der Naliwai-ko solte gefangen worden sein. Aber ich khan nichts gewisses hierin erfahren.

25.

Даніель Гіренберг, Бартель Шахман та Георг Бергман з Варшави 8. квітня 1596.

Diese tage ist alhie ihm gehen gesagt worden das der her Polni heubtman Solykewsky mit den Nisokosaken soll getroffen haben und das auf unserm seiten vile erleget und der Her Solykewsky selber gefeulich soll geschossen sein werden.

26.

Даніель Гіренберг, Ганс Торбергер, Бартель Шахман та Георг Бергман з Варшави 11. квітня 1596.

Letzlichen haben wir auch noch die eine (нечітке слово) das die vorige zeitung von der niederlage der unserigen wider (нечітке слово) ihn zweifel gezogen, und wil eine contraire zeitung kommen wie endlich die Niskosaken geschlagen und denen bis ihm die 1200 erleget worden sein.

27.

Ті-ж самі, Варшава 20. квітня 1596.

Von den Kosacken ist gestriges tages zeitung hieher kommen, das sie alle aufs heupt erlegt sein, undt der Naliwaika allein davon kommen.

28.

Ті-ж самі, Варшава 23. квітня 1596.

Von den Kosacken hat sich die zeitung gar verendert, undt zwar also, das es die Polen auch zimlich sollen getroffen haben, was daran ist, wirdt die zeit geben.

29.

Ті-ж самі, Варшава 29. квітня 1596.

Ubersenden allein E. E. W. etzliche specialiteten von dem treffen, so zwischen den Polen undt Kosacken iungst geschehen ist, davon wir am nehern auch gedacht haben²¹).

²⁰) Тут кінчався рядок і склад пропущено при розділенні слова.

²¹) Ці документи нажаль не доховалися; може дасться їх відшукати в якійсь іншій репозитурі.

30.

Йоган Керкербарт з Варшави, 26. червня 1596.

Von newen zeitungen ist vor gewiss, wie ich berichtet bin, hieher geschrieben werden, das der Naliwaika gefangen sey, wie er kurtz zuvor den Loboda mit seiner eigenen handt umgebracht hette.

31.

Той-же, Варшава 1. липня 1596.

Vom Naliwaika continuiert sich die zeitung, das er gewiss gefangen undt auch schon zu SamoŹcz beym H. Grosscantzler in verwhanung sey. Wobey auch gemelt wirt, das man einen merklichen schatz von baarem golde undt (sic!) silber mit ihm bekommen habe, undt das solches an Ihre May. selbst geschrieiben sey. So ist auch am nechst verschieenen freytage, welcher wer der 28. Juny der Niesskowski²²⁾, so alhie noch vom reichstage her gefangen gehalten worden, darumb das er sich zu den Kosacken geschlagen hatte, mit dem schwerte für des H. Marschalcks²³⁾ thüre gerichtet.

32.

Той-же, Варшава 10. липня 1596.

Von newem zeitung ist dieses alhie, das die gewisse zeitung von des Naliwaika gefengnisse itzo wiederumb in zweyfel gezogen wirdt von denen die sagen, das er aus der gefengnisse entkommen sey.

33.

Йоган Керкербарт та Георг Бергман з Варшави 20. липня 1596.

Vom frembden newen zeitungen ist sonst alhie nichts vorhanden, als das teglich confirmiert wirdt, das man den Naliwaika gefenglich herbringen werde.

34.

Ті-ж самі, Варшава 20. липня 1596.²⁴⁾

So ist man des Naliwaika auch, welcher gefenglich soll anhero gebracht werden, täglich alhie erwartendt.

35.

Ті-ж самі, Варшава 1. серпня 1596.

Es wirdt daneben auch von der Lemburg anhero geschrieben von dato 20. July, das der Naliwayka auf dieselbe zeit alda zur stelle gewesen sey. Wie auch an Ihre May. iüngst ein schreiben kommen, das er in wenig tagen alhie soll gestellet werden. Das also von seiner verhaftung nu mhere nicht zu zweyfel ist.

36.

Йоган Керкербарт з Варшави, 8. серпня 1596.

...undt ist man auch des Naliwaika noch eben wie vor etlichen wochen, tag teglich gewertig.

37.

Той-же, Варшава 12. серпня 1596.

Ob nun wol nach der Zeit ferner nichts in der Stadt sachen fůrgelaufen so zu berichten von nöthen, auch nicht den judicijs aller seits gar stille ist, hab ich dennoch bey fůrgefallenen gelegenheit E. H. zuverstendigen nit unterlassen sollen, das man heute recht

²²⁾ Інші джерела (Script. rer. Pol. VIII, 44–45) називають цього невдалого посередника між Наливайком і королем Мешковським.

²³⁾ Звітодавець мабуть має на увазі великого коронного маршалка; ним був Микола Зебржидовський, що саме перебрав ліску після Прокопа Сенявського. Однак не виключене, що це міг бути і маршалок трибуналу коронного Петро Стржембош.

²⁴⁾ Sic! Два звіти з датою того самого дня.

im mittage den Naliwaika alhie eingebracht. Wardt aber zuvor auf Jasdowa²⁵⁾ zu Ihrer May. gefüret, entweder das Ihre May Ihn zu sehen begeret, oder das er derselben also presentiret würde; von dannen gleich nach der Stadt. Vor ihm führen 7. oder 8. kutschen, zu 6. auch 4 rossen derer Edelleute so Ihrer May Ihn uberlifert, denen folgten 18. pawren wegen auf deren ieten ein gegossen feltstucke lag, so von den Kosacken eröbert worden. Darauf folgten gleich die gefangenen Kosacken erstlich Naliwaika selbst auf einem schlechten Kutschen mit zween rossen, hernach die andern, zweer und zween auf einer kalessen ihrer 12. personen. Umb die gefangenen heer giengen von beiden seiten Ihrer May. heiducken in gewöhnlicher ordnung. Sie zogen aber in der solennitet durch die stadt aufs schloss, fur der alten Königinnen logement vorbey, welche den Naliwaika zu sehen begeret, derowegen sich auch offenbar in ein fenster gestellt hatte. Der Naliwaika aber, wie er gleich vor den ort kam, da die alte königinne stundt, undt der kutschen darauf erfast ein wenig stille hielte, riechtet er sich auf die füsse, undt wendet sich mit blossen haubte gegen der königinne, undt blieb also ein wenig bestehen, hernach setzte er sich wieder nieder, undt wardt also fortan durch das schloss wieder in die Stadt vors rhathauss gefüret, daselbst mit seiner gesellschaft unter das rhathauss in der kerker verwahret. Er ist von person ein feiner kerl, starck undt gerade von leib, dem ansehen nach eines züchtigen undt aufrichtigen gesichts, gibt keinen geberden einieger kleinnütigkeit oder erschrockenheit von sich, also das er von vielen ist beklagt worden, das er seine tugent undt manheit nicht zu befüderung des vaterlands viel mhere, den zu dessen vertrib angewendet hat. Itzo vermeinet man das er in dem gefengnuss bis auf den reichstag wirdt gehalten werden.

38.

При звіті Йогана Керкербарта з Варшави 25. вересня 1596 на окремих долучених листках паперу: «Newe Zeitung von Hofe aus Warschau».

Den 23. Tag, umb 9 uhr ist die execution des Hernn Marschalks decrets, so am vergangenem Sonabent gesprochen, gegen den Kossobuczki und Pawlowski des Naliwaiko gesellen, durch dem Patkowski einen Procurator²⁶⁾, bey dem Prozinski²⁷⁾, der ihrer alter Przystav ist, Łączinski²⁸⁾ und Szerbicz²⁹⁾ vom L. Marschalk der zu deputirten Richtern auf dem Rathaus geurgieret, die welche auch, obwol die beyden eingewandt, das sie unschuldig wehren und begehret einen zustellen, der sie überweisen mücht, das sie der Edelleut hof und güter geplündt oder sonst einen das allergeringste weggenommen hetten, sie wehren auch nicht eins in Litauen gewesen, uber das andere, so dort beuelich und Rädffürern gewesen, frey gelassen sein, auf dies des Instigatoris letzte allegation, das sie in reccuti crimine cu(m) hostib(us) patria herkhommen, ex singulari clementia Regis, mit der scherffe des Schwerts das leben abgesprochen oder ja vielmehr das Kön: decret publiciret worden. Sindt drauf vor die Statt zu kleiner Pförtl mit Kön. und Herrn Cron Marschalks hungarscher guardi an die Weychsel abgefueret, und nach dem sie bayde mit Pater Bernhardo zimlich getrost auf den knien gebetet hetten, einer dem andern umb den Halss gelassen, und also gute nacht von einander genohmen. Als aber schon der Scharfrichter in streich war, den Kossobuczki zu richten, und er sich gewendet, hat des Halses gefaillet und eine in die barken hienein gehawen, dauon er zwar gefallen, jedoch von sich selbst den kopf wieder aufgerichtet, undt die handt drauf gelegt. Auf beuedes Sossnowski, welcher ein Ertister ist uber des Marschalks Scharganten, hat der Scharfrichter wieder zu hawen wollen. Must aber dauon absehen und ist stracks zum balbiren getragen underwegen gestorben. An dem Pawlowski, der etwas getröster wahr, hat der Scharfrichter besser sein kunst bewiesen. Gott wolle des Paiden ein frölliche auferstehung verlihen...

39.

При звіті Йогана Керкербарта з Варшави 26. вересня 1596, на окремім листку паперу.

Die vergangene nacht seindt von des Naliwaiko gesellschaft in beysein des Drozinski und Lanczinski, der Skarpetka, Ostrowski, Iwasko und Mokrski peinlich examiniret werden. Sollen auch auf alle Interrogatorien alles bekant haben. Aber vom gelt nichts

²⁵⁾ Ujazdów.

²⁶⁾ Niesiecki VII, 259 i IX, 126 рахує цей рід до гербу Тжаска з Поділля. „Jan Patkowski doswiadczonego w Polsce i w Węgrach męstwa, umarł 1617 r. Przecław powborca w ziemi Drohickej 1611.

²⁷⁾ Королівський дворянин Вацлав Дрожанський.

²⁸⁾ Ян Лончанський, писар гродський краківський і земський перемишльський.

²⁹⁾ Павло Щербич, синдик і писар львівський, секретар при королівським дворі.

zustehen wollen, worauf dan in ein besonders gefänknuß gelegt. Heut sindt ihnen die eyssen von füßen herunter geschlagen, auch beuolen, das sie sich mit Gott versonen, wie auch schon Pfaffen bey sich gehabt.

40.

**При звіті того-ж з Варшави 2. жовтня 1596, на окремім листку паперу:
«Auss Warschau den 1. Octobris 1596».**

Den 28 umb 6 uhr frue sindt vier Kosacken bey dem selben Thurm, da sie nach der Pein gesessen, gericht worden, der Ostrowski, Scarpethka und Corssolowski (dem ich vor diesem Mokrski geschrieben) haben öffentlich ausgesagt, das der Iwanasko, der zuletzt abgehawen, und viel getröster soll zum Tot gangen, unschuldig sey. Aber es hat nicht verschlagen wollen.

41.

**При звіті того-ж з Варшави 14. жовтня 1596 на окремім листку паперу:
«Aus Varschau den 12 octobriss».**

Den 5 Octbr. Diese vohrige nacht ist der Naliwaiko mit seiner gesellschaft ein jeder insonderheit fur dem H. Marschalk gewesen, der Ime und anderen furnembsten soll mit der Tortur gedrawet haben, da sie in der gute nicht würden beckhennen, warumb er sie getraget.

Den 8 Octbr. Diese uergangene nacht ist der Saula und Szostak von den andren abgesondert, und in dem Thurm, da man pflegt zu peinigen, gefueret, auch sindt inen die haar von ganzen Leib mit ein schermesser abgeschmieten, In dem vornemet wirdt das sie bezaubert sein, damit sie nictes beckhommen solten.

Den 9 Octbr. Diese vergangene nacht seint obgenannten zween Kozaken peinlich examiniret, was bey ime verschlagen noch nicht bewusst. Ich besorge zwar, das sie etwas sonderlichs beckhandt werden haben, demnach der H. Cron Marschalk, welcher biss hero, wegen des Febers bey Ir Mt gemist, in so regen wetter zu schloss bey Ir Mt allein gewesen.

Den 11 Octbr. Seindt der Saula und Szostak fur des Herrn Cron Marschalks besammt, so zu negst des Cardinals Bathori²⁰⁾ gewonlicher herberg gelegen, nach Mittag mit dem Schwerdt gerichtet worden, welcher köpfe an die strassen auf Pfäl gestreckt worden.

42.

**При звіті того-ж з Варшави 27. жовтня на окремих листках паперу:
«Aus Warschau den 26 Octobriss 1596».**

sub dato 15 Octbr. Diese vergangene nacht hat man dem Naliwaiko schlafen lassen, da er von 10 an, aus beuelich Ir Mt von den hungern mit wachen also gepeinigt worden, das er schier von sinnen khommen were, darauf dan angestellt, damit man etwas von ime in rasenden mut erfahren möcht. Am vergangenem Sonabend und Sontag hat ime der h. Marschalk fur sich gehabt und mit ime expostuliret. Gestern ist der Bobolia bey ime ein gute weil auch bey der nacht gewesen, und nachdem er ime examiniret, ein stundt zu schlafen vergunnet, aber aus gunst der hungern hat lenger dan 2 stundt geschlafen, daß ihr viel so ein Mitleyden gehabt, das sie auch zur wacht andere erkauf haben, damit sie ime khein uberlast zu fuegen möchten. Diese zuwiedern denen so wollen sagen, das er von kheinem gelt wissen will, berichten mich, das er gestehen soll, das er in einem ochsenhaut etwas geltes in die erden vergraben, aber es könnte kheiner denselbigen ort finden, alss er allein, und alhierkunte er auch dieselbe stell nicht beschreyben, ob sie ime gleich die höchste marter anlegen solten. Dasselbe soll er auch aussdrucklich sagen, das er denselbigen, welch ime solches gelt helfen begraben, mit aygner handt umgebracht, damit es verschwigen bleiben möcht.

sub dato 18. Heut frue bahen ihr zween Kosacken, der Duca, souor gestern, und Oliwka, so gestern, nachdem sie wol erstlich ein jeder insonderheit mit dem Tott geengstiget, freygelassen. Ir Mt da sie aus der Mess gangen, ein füess faall gethan, und fur die begnadung gedancket, der erste soll wol kheine schuld haben. Aber ander hat dessen zu geniessen das er in den wisten Veldern ein berumbter wegfurer ist. Was mit dem Naliwaiko werden wirdt, die andere wochen wirdt nu ausweisen.

sub dato 19. In gemeinen reden habe gehort, das etliche herrn vor dem Naliwaiko sollen intercediret haben und insonderheit ihr vierer wollen vor ime burg werden, das er getrey wirdt. So wie aber ich nicht erfahren khan, wer dieselben sein, also zweifel ich

²⁰⁾ Кардинал Андрій Баторій, єпископ Ермелянду.

sehr dran, das er loss khommen solt, den das herrn Cron Marschalks herrn Unter Canzlers³¹⁾, Sczirbiczes und Lanczinsskiss den nachmittag gehaltenen Ratschlag ich khan nicht anderst auslegen, den das ime gelten wirdt, wiewol ime der h. Marschalk selbst, wie auch der Bobolia in nahmen Ir Mt ein guten Trost gaben.

43.

При звіті того-ж з Варшави 27. листопада 1596 на окремих листках паперу: «Aus Warschau den 28 Nouembriss 1596».

Dan der Taterscher Legation zwey Puncte: Nemlich das Er³²⁾ den jährlichen Präsent, und abschaffung der Kosacken von Zaporow begehret.

44.

При звіті того-ж з Варшави 22. грудня 1596, на окремих листках паперу: «Auss Warschau 1596».

Den 13 Decembris umb 9 Uhr des morgenss ist der Mikutka einer von des Naliwai-ko gesellschaft fur des Herrn Lith. Marschalks³³⁾ Losament Sczalapskis Hause (der wol getrost zum Todt gangen, und wie er auf den Platz khommen zum allerersten gebeten, das Ime der Hencker nit solte anrueren. Dan, nach dem er sich selbst, auf dem stroe, das ime unterpreitet war, biss an die Leimet kleider aussgezogen het, von allen gute nacht genohmen) nur in einem grhünen Rockh, dessen einem Ermel er auch fahren lassen, abgehauen. Er kunte sich nicht in der erste in den Possen schickken fielleicht in der meinung, das er dem Kopf also solte sinckhen lassen, wie zum Sabel, hat es aber also gelernet, das man ime im Sarch wegtragen musst. Sein kopf ist aufm Pfall gesteckt.

Alss nun dieser gelegen, ist sein gesell der Iwasko zugetreten in meinung das er auch an den reyen solt, zumassen er auch gestern bestellet war. Wie er aber den oberrock ablegen wollen ist ime durch dem Drozinski in nahmen Ir Mt die Begnadung seines Lebens angesagt, damit er sich an dem spiegeln und den andern das was er gesehen, verkundigen sollt. Vor welche Botschaft er dem Drozinski mit einem Fussfall gedancket.

45.

**Константин Гізе, Георг Бергман та Даниель Гайн з Варшави
11. лютого 1597.**

Wir vernemen auch das man den Naliwaika, welcher bis dato alhie in Verhaftung gehalten, diese tage peinlich fürgehabt, undt mit ihmē zum schwerte fortharen wollen. Ist aber gleichwol das urtheil unwissendt aus was ursachen, wiederumb eingestellt, undt bis dato also verblieben.

46.

Даниель Торнай з Варшави 8. червня 1597.

sub dato 1. Juny. Von den drey Kosaken, so von Ihrer Mt begnadet, ihrer zween, der Duca und Mikutka, sollen ietzo neylich ihren herren ermordet haben, und mit dem raub unter ihre vorige gesellschaft entflohen sein.

³¹⁾ Ян Тарновський, підканцлер.

³²⁾ Іззі II-Гірей.

³³⁾ Криштоф Микола Дорогостайський.

Література.

(В дужках цитатне скорочення).

Аделунг Ф., Критико-литературное обозрение путешественников по России. Перевод А. С. Клеванов. Чтения Московского Общества Истории и Древностей Российских 1863, II (Аделунг).

Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею т. XIX изд. В. Площанский. Вильна 1892 (Площанский, Акты).

Акты относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археографическою Комиссиею, т. IV. Петербург 1851 (АЗР).

Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археографическою Комиссиею, т. I (1361—1598). Петербург 1863 (Акты ЮЗР).

Антонович В., К истории восстания Наливайка. Киевская Старина т. 55, 1896 (Антонович, КС).

Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского изд. В. Антонович. Киевская Старина т. 14, 1886 (Евлашевский).

Антонович В., Коротка історія козаччини, 2 вид. Коломия (1912) (Антонович).

Археографический Сборник документов относящихся к истории северозападной Руси издаваемый при управлении виленского учебного округа, т. I, II, V, і VII. Вильна 1867—1871 (Арх. Сб.).

Архив Юго-Западной России издаваемый Комиссиею для Разбора Древних Актов ч. I^a, III^a і VI^a. Київ 1859, 1863 і 1876. (АЮЗР).

Archiwum Jana Zamoyskiego т. III. Варшава 1914.

Archiwum Domu Sapiehów, wyd. A. Prochaska т. I. Львів 1892 (Archiwum Sapiehów).

Archiwum Domu Radziwiłłów. Scriptores rerum Polonicarum т. VIII. Краків 1885 (Script. rer. Pol. VIII).

Baliński M.-Lipiński T., Starożytna Polska pod względem historycznym, statystycznym і geograficznym opisana, т. III. Варшава 1846 (Baliński-Lipiński).

Барвінський Е., Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климентія VII з козаками р. 1593 і 1594. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка X, Львів 1896 (Барвінський).

Kronika mieszczanina krakowskiego z lat 1575—1595, wyd. Henryk Barycz. Краків 1930 (Barycz).

Leon Białkowski, Na rubieży podolsko-ukrainnej (w. XV—XVII). Kwartalnik Historyczny 39, Львів 1925 (Białkowski).

Dalszy ciąg chronik Marcina Bielskiego, wyd. K. J. Turowski. Сянік 1856 (Bielski). Bohomolec F., Życie Jana Zamoyskiego, kanclerza і hetmana wielkiego koronnego, krakowskiego, bełskiego, malborskiego, dorpckiego, knyszyńskiego, grodeckiego, jaworowskiego etc. etc. starosty, wyd. K. J. Turowski. Краків 1860 (Bohomolec).

Г. Левассер де Боплан, Описание Украйны. Петербург 1852 (Боплан).

Broel-Plater Wl. St., Zbiór pamiątek do dziejów Polski т. II, Варшава 1858 (Broel-Plater).

Бузук П., З лінгвістично-історичних матеріалів. Праці Одеської Центральної Наукової Бібліотеки, т. I, Одеса 1927 (Бузук).

Ks. Jana Wielewickiego S. J., Dziennik spraw domu zakonnego oo. Jezuitów u św. Barbary od r. 1579 do r. 1599 (włącznie). Scriptores rerum Polonicarum, VII. Краків 1881 (Script. rer. Pol. VII).

Wierzbowski T., Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego, т. I, Варшава 1900 (Wierzbowski).

Winkler E., Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armji polskiej na kresach. Przegląd powszechny т. 153—154. Краків 1922 (Winkler).

Volumina legum. II. Петербург 1859.

Reinholdi Heidensteinii secretarii regii rerum Poloniarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII. Франкфурт н. М. 1672 (Heidenstein).

Гермайзе О., Україна та Дон. Записки Київського Інституту Народної Освіти т. III. Київ 1928.

Hirn I., Die Renuntiation des Deutschmeisters Maximilian auf Polen und die damit zusammenhängenden Ereignisse. Mitteilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung IV Ergänzungsband. Інсбрук 1893 (Hirn, Ergänzungsbd. IV).

Грушевський М., Історія України-Руси т. VII, Київ—Львів 1909 (Грушевський).

Грушевський М., Матеріали до історії козацьких рухів 1595—1596 рр. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка XXXI—XXXII, Львів 1899 (Грушевський, ЗНТШ).

Huber Alfons, Geschichte Oesterreichs, Bd. IV. Gotha 1892 (Huber).

Hurmuzaki E. de, Documente privitoare de la istoria Romanilor, т. III^a, III^a, IV^a, XI і XII (два останні видав Н. Йорра). Бухарешт 1880—1903 (Hurmuzaki).

Gacki I., Benedyktyński klasztor w Sieciechowie według pism i podań miejscowych. Радом 1872 (Gacki).

Голубев С., Петр Могила и его сподвижники т. I. Київ 1882 (Голубев).

Goos R., Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526—1690). Відень 1911 (Goos).

Górka Olgerd, Stan badań i zadania historiografii stosunków polsko-rumuńskich. Pamiętnik IV. powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925. I. Referaty. Львів 1925.

Grabowski Tadeusz, Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI. 1536—1612. Краків 1913 (Grabowski).

Grabowski Tadeusz, Historia literatury polskiej od początków do dni dzisiejszych 1000—1930 t. I.

Grabowski Michał-Przeddziecki A., Źródła do dziejów polskich t. II, Вільна 1844 (Grabowski-Przeddziecki).

Григорович Иоанн протоиерей, Переписка пап с российскими государями в XVI веке. Петербург 1834 (Григорович).

Dyaryusze i akta sejmowe z roku 1591—1592 wyd. E. Barwiński.

Scriptores rerum Polonicarum XXI, Краків 1911 (Script. rer. Pol. XXI).

Dyaryusze sejmowe r. 1597, wyd. E. Barwiński. Scriptores rerum. Polonicarum XX, Краків 1907 (Script. rer. Pol. XX).

Доманицький В., Причинок до історії повстання Наливайка. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка XL, Львів 1901 (Доманицький, ЗНТШ).

Доманицький В., Козаччина на переломі XVI—XVII в. (1591—1603). Записки Наукового Товариства ім. Шевченка LX—LXIV і особною книжкою, Львів 1905 (Доманицький).

Dubiecki M., Kudak twierdza kresowa i jej okolice. Варшава 1900 (Dubiecki).

Эварницкий Д. И., История запорожских козаков т. I—II, Петербург 1892—1895.

Ефименко Александра, Очерки истории правобережной Украины по I. Ролле. Киевская Старина т. 45, 46 і 47, 1894 та „Южная Русь“ I, Петербург 1905.

Жерела до історії України-Руси т. VIII вид. I. Крип'якевич, Львів 1908 (Жерела).

Pisma Stanisława Żółkiewskiego, wyd. A. Bielowski. Львів 1861 (Pisma).

Listy Stanisława Żółkiewskiego, wyd. J. T. Lubomirski. Краків 1868 (Listy).

Жукович П., Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией до 1609 года. Петербург 1901 (Жукович).

De transitu Tartarorum per Pocutiam, anni 1594 epistola od Illmum et Rdissmum dominum Cynthium, S. R. E. Tit. S. Georgii Cardinalem Aldobrandinum: ab Ill. Dno Jo. an. de Zamoscio, R. P. Supremo Cancellario, et Exercituum Generali missa. Краків 1594.

Vraye relation de la defaite des Tartares et Turcs faite par le seigneur Jan Zamoyiski, Paris 1859.

Zwiercadlo Rzeczypospolitej Polskiej na początku roku 1598 wystawione, wyd. K. I. Turowski. Краків 1859.

Źródła dziejowe, t. IX — Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego, wyd. A. Rawiński; t. XX, XXI, XXII Ukraina (Kijów-Braclaw), wyd. A. Jabłonowski. Краків 1881, 1894, 1897 (Źr. dz.).

Jsopesco C., Alcuni documenti inediti della fine del cinquecento. Ephemeris Dacoromana II. Annuario della Scuola Romana di Roma. Рим 1924 (Jsopesco).

Jorga N., Acte si fragmente cu privire la istoria Rominilor, t. I—II. Букарешт 1895—1896 (Acte si fragmente).

Jorga N., Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii-Albe. Букарешт 1900 (Studii istorice).

Jorga N., Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen, 2 Bde. Iota 1905.

Jorga N., Geschichte des Osmanischen Reiches, Bd. III. Iota 1910 (Jorga).

Каманин И. М., К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. Чтения Киевского Исторического Общества Несгора-Летописца т. VIII, Київ 1894 (Каманин).

Каптерев Н., Характер отношений России к православному востоку в XVI и XVII столетиях, Москва 1885 (також „Чтения в Обществе Любителей Духовного Просвещения 1883—1884) (Каптерев).

Konarski Kazimierz, Charakterystyka stanowiska międzynarodowego Polski na przełomie XVI i XVII wieku. Przegląd Historyczny XX, Варшава 1916.

Korbut G., Literatura polska od początków do wojny światowej t. I (od wieku X do końca XVII) 2 wyd. Варшава 1929 (Корбут).

Korzon T., Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. II. Краків 1912 (Korzon).

Костомаров Н. И., Южная Русь в конце XVI века. Собрание сочинений, книга I, т. III. Петербург 1903 (Костомаров).

Xénopol A. D., Histoire des Roumains I (до 1633). Париж 1896 (Хенерол).

Кулиш П., История воссоединения Руси, т. II. Москва 1875 (Кулиш).

Кулиш П., Материалы для истории воссоединения Руси, т. I. Москва 1877 (Кулиш, Материалы).

Кулиш П. (без імені автора), Почини лихоліття ляхського і перші козацькі бучи. „Руська Письменність“ Твори П. Кулиша т. VI, Львів 1910.

Kutrzeba St. wyd., Akta sejmikowe województwa krakowskiego t. I (1572—1620), Краків 1932 (Kutrzeba).

Лапо-Данилевский А. Д., Из старинных сношений России с западною Европой. Журнал Министерства Народного Просвещения 1884, кн. V.

Lewicki Kazimierz, Książę Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596 r. Львів 1933.

Lepszy K., Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III. Prace krakowskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego Y, Краків 1929 (Lepszy).

Lepszy K., Chłopi, „Polski Słownik Biograficzny“ III, Краків 1937 (Lepszy P. S. B.).

Letošník V., Poselství Václava Berky z Dubé na Rychmburce k polskému dvoru 1593. Příspěvek k polským dějinám. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi k šedesátým narozeninám. Прага 1928 (Letošník).

Loebl A. H., Zur Geshhichte des Türkenkrieges von 1593—1606. I. Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft hrs. von A. Bachmann, Heft. VI. Прага 1899.

Łubieński St., Pisma pośmiertne. Droga do Szwecyi Zygmunta III Króla polskiego i szwedzkiego wyd., A. Jocher. Петербург—Могилев 1855 (Łubieński).

Lünig J. Chr., Literae procerum Europae ab imperatoribus, electoribus, principibus statibusque sacri imperii romano germanici, ad reges, principes, respubl. liberas et vice versa (1552—1712). Ляйпциг 1712 (Lünig).

Eduard Edler von Mayer, Des Olmützer Bischofes Stanislaus Pawłowski Gesandtschaftsreisen nach Polen, aus Anlass der Königswahl nach dem Ableben Stephan I (1587—1598). Кромержиж 1861 (Edler v. Mayer).

Макушев В. В., Восточный вопрос в XVI и XVII веках (по неизданным Итальянским памятникам). Славянский Сборник т. III. Петербург 1876 (Макушев).

Mathaus-Voltolini L. F., Die Beteiligung des Papstes Clemens VIII an der Bekämpfung der Türken in den Jahren 1592—1595. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte, XV. Рим 1901 (Mathaus-Voltolini).

Материалы для истории взаимных отношений России, Молдавии и Польши, изд. А. Уляницкий. Москва 1887.

Matoušek J., Turecká válka v evropske politice v letech 1592—1594. Прага 1935 (Matoušek).

Maciejewski W. A., Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. T. III, Варшава 1852 (Maciejewski).

Macurek J., Dozvuky polského bezkráloví z roku 1587. Příspěvek k osvětlení snah rodu Habsburského o získání koruny polské v letech 1588—1594. Прага 1929 (Dozvuky bezkráloví).

Macurek J., Zápas Polska a Habsburků o přístup k Černému moři na sklonku 16. stol. Прага 1931 (Macurek).

Macurek J., Diplomatické posláni Jana Duckera v Polsku r. 1591. Věstník Královské České Společnosti Nauk 1929. Třída Filosoficko-Historicko-Jazykozpytná. Прага 1930 (Macurek, Věstník KČSN).

Мемуары относящиеся к истории Южной Руси, вып. I (XVI, ст.) ред. В. Антонович. Київ 1890 (Мемуари).

Mecherzyński K., Historia wymowy w Polsce, t. I—II. Краків 1856—1858 (Mecherzyński).

Модзалевский В., Наливайко „Русский Биографический Словарь“ (Нааке-Никенский — Николай Николаевич Старший) т. XI, Петербург 1914 (Модзалевский РБС).

Nehring W., Listy Jana Zamoyskiego do Radziwiłłów od roku 1574—1602. Kwartalnik Historyczny 4, 1890 (Nehring).

Николайчик Ф., Первые козацкия движения в Речи Посполитой. Киевская Старина т. 9 і 10, 1884 (Николайчик).

Niemcewicz J. U. Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce, t. II. Варшава 1822 (Niemcewicz).

Niemcewicz J. U., Dzieje panowania Zygmunta III. 3 tt. Бресляу 1836.

Niesiecki Kaspar S. J., Herbarz Polski, wyd. J. N. Bobrowicz, 10 tt. Ляйпциг 1839—1846 (Niesiecki).

Новицкий И., Князья Ружинские. Киевская Старина т. 2, 1884 (Новицкий).

Olchivský B., Biskup Józef Wereszczyński. Biuletyn Polsko-Ukraiński t. IV, 1935 (№ 51—52).

Świętosław z Borzejowic Orzelski, Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta-Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Wyd. W. Spasowicz, tom wstępny. Петербург 1858 (Orzelski I).

Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, т. I—II. Петербург 1851—1852 (Памятники).

Paprocki B., Herby rycerstwa polskiego, wyd. K. J. Turowski. Kраків 1858 (Paprocki).

Bernardinus comes de Pace, Rudolphi II epistolae indeitae ex codice Caesareo. Відень 1771 (de Pace).

Pierling Paul S. J., La Russie et le Saint-Siège, Études diplomatiques, vol. II. Париж 1897 (Pierling II).

Pierling Paul S. J., Papes et Tsars (1547—1597). D'après des documents nouveaux. Париж 1890 (Papes et Tsars).

Pierling o, Novi izvori o L. Komuloviću. Starine na sviet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, XVI. Зареб 1884 (Pierling XVI).

Pierling o.-Rački Fr., L. Komulovića izvještaj i listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku. Starine na sviet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, XIV. Зареб 1882 (Pierling-Rački).

Площанский В. М., Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV—XVIII в. Вильна 1899 (Площанский).

Prochaska A., Hetman Stanisław Żółkiewski. Варшава 1927 (Prochaska).

Pułaski K., Trzy poselstwa Ławryna Piaseczyńskiego do Kazi-Gireja, hana Tata-rów perekopskich. Przewodnik Naukowy i Literacki XXXIX, 1911 (Pułaski PN i L).

Pamiętnik Jakuba Pszonki. Zbiór materyalów do historii Polskiej I. Biblioteka Ossolińskich. Львів 1874 (Pszonka).

Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690 (wyd. E. Rykaczewski) t. II, Берлін—Познань 1864 (Relacye nuncyuszów).

Reusnerus N., Epistolarum turcicarum libri V. Франкфурт 1598.

Rolle J. (Dr. Antoni J...), Trzy opowiadania historyczne. Львів 1880 (Rolle).

Rulikowski E., „Chwastów“ i „Czarnohorodka“ в „Słownik Geograficzny“ I, Краків 1886 (Słown. Geogr.).

Rulikowski E., Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich historyczne znaczenie. „Athenaeum“ Варшава 1878, IV.

Sas Józef S. J., Stosunki polsko-tureckie w pierwszych latach Zygmunta III. Przegląd powszechny 55, 1897 (Sas, Przegl. powsz. 55).

Sas Józef S. J., Wyprawa Zamojskiego na Mołdawię. Przegląd powszechny 56, 1897 (Sas, Przegl. powsz. 56).

Sas Józef S. J., Układy o ligę przeciw Turkom za Zygmunta III. Przegląd powszechny 63 a 64, 1899 (Sas, Przegl. powsz. 63, 64).

Сборник летописей относящихся к истории южной и западной Руси изданный Комиссиею для Разбора Древних Актов. Київ 1888 (Сб. летописей ЮР).

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Издан Временною Комиссиею для Разбора Древних Актов, Київ 1874 (Сб. мат. Киева).

Siarczyński Fr., Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego, t. I—II, Львів 1828 (Siarczyński).

Смирнов В. Д., Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века. Петербург 1887 (Смирнов).

Соловьев С., История России с древнейших времен т. VII (3 вид.) Москва 1870 i т. X (2 вид.) Москва 1869 (Соловьев).

Стороженко А., Иосиф Верещинский бискуп киевский. Сборник статей и материалов по истории юго-западной России издаваемый Комиссиею для Разбора Древних Актов, вып. I. Київ 1911 (Сб. ст.).

Стороженко А., Из переписки Запорожя XVI в. с польскими вельможами. О существовании в Киеве латинских храмов. Чтения Киевского Общества Нестора-Летописца XIX, Київ 1906 (Стороженко, Чтения).

Стороженко А., Киев триста лет назад. Киевская Старина 44, 1894 (Стороженко КС 44).

Стороженко А., Старинный проект заселения Украины. Киевская Старина 48, 1895 (Стороженко КС 48).

Стороженко А., Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки, Київ 1904 (Стороженко).

Stroński Zdzisław, Swawola ukraina u schyłku XVI w. Kwartalnik Historyczny XXXVIII, 1924 (Stroński).

Tarnowski St., Józef Wereszczyński, Przegląd polski 1872, X. (Przegląd Polski).

Tarnowski St., Pisarze polityczni XVI wieku, t. II. Краків 1886 (Tarnowski).

Theiner A., Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finitimarum historiam illustrantia, t. III. Рим 1863 (Theiner).

Teutschlaender W. St., Michael der Tapfere. Ein Zeit- und Charakterbild aus der Geschichte Rumäniens. Відень 1879 (Teutschlaender).

Tyszkowski K., Stosunki ks. Konstantego Wasyla Ostrogskiego z Mychałem, Hospodarem Multańskim. Księga Pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera, t. II. Львів 1925; французький переклад цієї роботи зладив Р. Panaitescu в „Revue historique de sud-est européen“ №10—12, 1926 (Tyszkowski).

Tomkiewicz Wł., Wolyń w Koronie (1569—1795). Rocznik Wolyński II. Рівне 1931 (Tomkiewicz).

Тургенев А. И. изд., Historica Russiae Monumenta. Акты историческія относящіяся к России извлеченные из иностранных архивов и библиотек, т. II, Петербург 1842 (Тургенев).

Pisma polityczne Józefa Wereszczyńskiego, wyd. K. J. Turowski „Biblioteka pisarzów polskich“. Краків 1858 (Pisma polityczne).

Józefa Wereszczyńskiego pisma treści moralnej, wyd. K. J. Turowski. Краків 1860 (Pisma treści moralnej).

Uebersberger H., Oesterreich und Rußland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts, Bd. I. (1488—1605). Відень-Ляйпціг 1906.

Федоренко П. К., Воронковская сотня переяславского полка по Румянцевской описи. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии т. XII. Полтава 1915 (Федоренко).

Fermendžin Fra E., Prilozi k poznavanju diplomatskoga poslanstva Aleksandra Komulovića medju Slovene od godine 1593 do 1597. Starine na sviet izdaje Jugoslaven-ska Akademija Znanosti i Umjetnosti, kn. XXXVI. Загреб 1918 (Fermendžin).

Fessler J. A. - Klein Ernst, Geschichte von Ungarn, Bd. IV. Ляйпціг 1877 (Fessler-Klein).

Chodyncki Kazimierz, Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny (1370—1632). Варшава 1934 (Chodyncki).

Szajnocha K., Jak Ruś polszczała. Szkice historyczne IV. Львів 1869.

Charrière Emil, Négotiations de la France dans le Levant, t. III—IV. Париж 1860.

Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken 1585—1590. Zweite Abteilung: die Nuntiatur am Kaiserhofe; zweite Hälfte. Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft hrs. v. Görres-Gesellschaft. Red. Joseph Schweizer. Падерборн 1912.

Шмурло Е., Россия и Италия. Сборник исторических материалов и исследований касающихся сношений России с Италией, т. I—III. Петербург 1907—1915.

Tagebuch des Erich Lassota von Steblau hrs. von Reinhold Schottin. Галле 1866 (Lassota).

З дотичної до предмету літератури не можна було дістати слідуєчих книжок: Bielowski A., Łoboda i Nalewajko. „Głos“ Львів 1864 та „Tygodnik Ilustrowany“ 1861, IV.

Kazania Józefa Wereszczyńskiego, wyd. Hołowiński. Петербург-Могилев 1854.

Winkler E., Józef Wereszczyński biskup kijowski. Przegląd powszechny t. 147—148, 1920

Заклинський К., Зношення цисаря Рудольфа II з козаками і їх участь в р. 1594 і 1595. Справовданне гімназії академічної у Львові за рік шкільний 1881—1882. Львів 1882.

„Pamiętnik religijno-moralny“ за р. 1852. В цьому річнику має знаходитися життя-пис Верещинського.

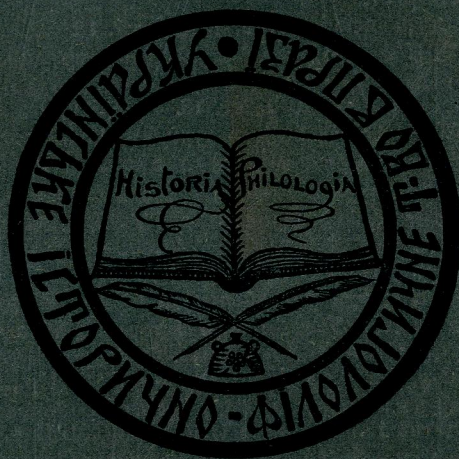
Rawita - Gawroński Fr., Biskupstwo rzymsko - katolickie w Kijowie. Studja i szkice historyczne III. Варшава-Київ 1915.

34. Ол. Шулъгин. Ідеологічна ненависть і непереможна любов Ж. Ж. Руссо до Франції. 1937 р. ст. 7.
35. В. Сімович. Проблема гармонії складів у морфології словянських мов. 1937 р.
36. Р. Смаль Стоцький. Краса і погань. 1937 р. ст. 12.
37. К. Чехович. Чеські впливи на Франкового „Мойсея“ та „Івана Вишенського“.
38. Ф. Слюсаренко. Нумізматична праця проф. В. Б. Антоновича, 1938 р. ст. 11.
39. Ів. Борковський. Значіння деяких предметів знайдених в Майкопській могилі.
40. Л. Чикаленко. Вівіфікаціонізм. 1938 р. ст. 8.
41. В. Щербаківський. Матеріали з археологічних ровкопів на Переяславщині.
42. В. Дорошенко. Примітки В. Антоновича до Шевченкового „Кобзаря“. 1937.
43. В. Прокопович. Сфрагістичні анекдоти. 1938 р. ст. 28.
44. С. Наріжний. Дійства презьльної брани. 1938 р.
45. Степан Сірополько. Граф Петро Завадовський — перший міністр освіти в царській Росії. 1938 р. ст. 7.
46. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том другий. Прага 1939 р. ст. VII+227.
47. М. Антонович. Пограничник Босній. 1940 р. ст. 16.
48. Б. Крупицький. З життя першої української еміграції. 1940 р., ст. 16.
49. В. Щербаківський. Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології. 1940., ст. 16.
50. Дм. Чижевський. Український літературний барок. Част. 1. 1941., ст. 76.
51. Ів. Панькевич. Літературний бідермаєр в галицько-українському письменстві.
52. С. Наріжний. Розвідування московських посланців на Україні в др. пол. XVII в.
53. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том III. 1941 р.
54. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік чотирнадцятий (1936—1937). 1941 р., ст. 16.
55. Б. Крупицький. З історії Правобережжя 1683—1688 рр. 1941 р., ст. 81.
56. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік п'ятнадцятий (1937—1938). 1941 р., ст. 16.
57. М. Антонович. Студії в часів Наливайка I—IV. 1941 р., ст. 86.
58. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Роки шіснадцятий і сімнадцятий (1938—1940). 1941 р. ст. 8.
59. Річне Справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік вісімнадцятий (1940—1941). 1941 р., ст. 16.
60. А. Яковлів. Конспіративне листування в Україні в 2-й пол. XVII в. 1941 р., ст. 8.
61. Д. Дорошенко. Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665—1666). 1941 р., ст. 27.
62. Д. Чижевський. Український літературний барок. Част. 2. 1941 р.
63. Григорій Сковорода. Сад божественних п'єсней, прозябший із вери священнаго писанія. 1941.
64. С. Наріжний. Одеське Товариство Історії й Старовини. 1941 р.
65. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том IV. 1941 р.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНИЙ ТОВАРИСТВО
ПРАГА 1941

2,55 (1986)

6351
D11

РЛ 6351_y